

BOGUMIŁ JEWSIEWICKI (Kinshasa, Lovanium)

WIELKI KRYZYS GOSPODARCZY 1929—1935 W SYTUACJI GOSPODARKI KOLONIALNEJ — KONGO BELGIJSKIE *

Analiza przebiegu i konsekwencji wielkiego kryzysu gospodarczego lat 1929—1935 w byłym Kongu belgijskim jest zadaniem trudnym. Wynika to głównie z faktu współistnienia tam dwu typów gospodarki¹, ściśle ze sobą powiązanych: gospodarki kapitalistycznej, określanej często mianem gospodarki europejskiej i gospodarki typu wypaleniskowego, afrykańskiego o strukturach klanowoterytorialnych. Ten ostatni typ gospodarki, do dziś naukowo nie przeanalizowany², łączy w sobie szereg form mieszanych, tworzących jednak lokalne, wewnętrznie spójne systemy³. Można tam odnaleźć wszystkie formy pośrednie: od gospodarki samowystarczальной w ramach określonych rejonów gospodarczo-politycznych po gospodarkę indywidualną typu kapitalistycznego. Błędna jest opinia, iż w okresie kolonialnym mamy do czynienia z gospodarką afrykańską będącą przykładem formacji azjatyckiej czy plemiennej bądź też afrykańskiej⁴, które nie uległy głębokim przemianom strukturalnym pod wpływem gospodarki rynkowej.

* Artykuł ten pokrywa się pod względem tematu z dyskusją o kryzysie. Nie był on przedmiotem tej dyskusji, choć jego streszczenie zostało udostępnione uczestnikom spotkania (red.).

¹ Koncepcja dualizmu w gospodarce krajów kolonialnych ma swą bogatą literaturę — od Boeke do Dupriez. Jeśli chodzi o bibliografię tematu zob. J. Jewsiewicki, *Histoire du Zaïre moderne, Problèmes socio-économiques. Approche théorique*. Lubumbashi 1973 i G. Dupriez, *La formation du salaire en Afrique*. Leuven 1973. Innym ujęciem dualizmu, w formie uniwersalnej, ale też i bardziej dynamicznej, jest analiza gospodarki dominującej i dominowanej. F. Perroux, *Economie du XXe siècle*. Paris 1969.

² Mimo bogatej literatury etnograficznej czy też opisów agrotechnicznych nie dysponujemy żadną analizą dynamiczną tego kompleksu systemów gospodarczych. Krokiem naprzód w tej dziedzinie mogą być ostatnie badania francuskie, publikowane w ramach wydawnictw ORSTOM, łączące ze sobą analizy geograficzne i etnograficzne.

³ Zob. J. Cl. Rouveran, *La logique des agricultures de transition*. Tananarive 1972, a szczególnie przedmowa R. Baudouina stawiająca istotny problem stabilności i wewnętrznej równowagi systemów przejściowych.

⁴ Antropologia gospodarcza ma nader bogatą literaturę w swych dwu głównych nurtach: anglosaksońskim, w przeważającej mierze związanym z teorią neoliberalną gospodarki i francuskim, związanym z dość dowolnymi interpretacjami marksistowskiej koncepcji formacji. Bibliografie i ogólną dyskusję teorii antropologii gospodarczej przedstawiam w cytowanym już podręczniku *Histoire du Zaïre moderne*.

Interwencja polityczna i gospodarcza kolonizatora, a wcześniej jeszcze (koniec XIX w.) wpływy coraz to intensywniejszego handlu atlantyckiego (kość słoniowa, kauczuk, oliwa palmowa) spowodowały szereg głębokich przemian natury gospodarczej, społecznej i politycznej⁵. W końcu XIX w. w Afryce centralnej powstały ośrodki intensywnego rozwoju gospodarczego; obok handlu dalekosiężnego, istniało rolnictwo nastawione na sprzedaż, które wiązało się z nowymi strefami i szlakami handlowymi. Władza polityczna przechodziła często w ręce obcych dawnym klanom rządzącym przedsiębiorczych i awanturniczych jednostek. Kolonizacja interweniowała w momencie głębokich przeobrażeń społeczno-politycznych. Eksploatacja kauczuku przez Niepodległe Państwo Konga (NPK) w latach 1890—1906, oparta na systemie monopoli kapitalistycznych i pracy przymusowej, podobnie jak wojskowa i gospodarcza kampania przeciw ośrodkom swahili (kampania antyarabska) oraz zbliżone akcje na północy (przeciwko Mahdii) i na południu (kupcy luso-afrykańscy) prowadziły do stagnacji, a w wielu wypadkach wręcz do regresji gospodarczej. W praktyce państwo lub przedsiębiorstwa koncesyjne przejęły monopol handlu, poszukując wyłącznie produktów zbieractwa (kauczuku i kości słoniowej); przymus dostawy tych produktów pod presją administracyjną i wojskową prowadził do kryzysu lokalnego rolnictwa i rzemiosła. Po przejęciu Konga przez Belgię nastąpił powrót do swobody handlowej i narzucenie gospodarki pieniężnej (1910/1912) w formie podatku pogłównego, opłacanego w pieniądzu. Zakaz bezpiecznej wymiany handlowej zmuszał Afrykańczyków do szukania źródeł dochodu przynoszących pieniądze europejskie. Ostateczny kryzys kauczuku (1912/1913), poprzedzony znaczną regresją handlu kością słoniową już w pierwszych latach XX w. sprowadził do minimum możliwości dochodu monetarnego ze zbieractwa wstępnego okresu kolonialnego⁶.

Administracja kolonialna, zmuszona do szukania lokalnych źródeł dochodów budżetowych (przejęcie Konga przez Belgię było uwarunkowane przez parlament rozdzieleniem budżetów, utrzymanym przez Kartę Kolonialną⁷, a więc brakiem stałej subwencji metropolitarnej) musiała utrzymać jak największą rentowność podatku pogłównego, zapewnić penetrację i rozwój gospodarki kapitalistycznej, a przede wszystkim handlu, przynoszącego dochody celne i podatek dochodowy. Dochody celne uda się w pełni wykorzystać wówczas, gdy polityka celna Konga uwolni się w części od obowiązków narzuconych przez Konferencję berlińską (1884/1885) i Konferencję brukselską (1890)⁸, z chwilą podpisania aktu

⁵ Zob. nader trafne publikacje C. W. Newbury, *North African and Western Sudan Trade in the nineteenth century: a re-evaluation*. „Journal of African History” VII, 1966, No. 2, s. 233—246; ibidem, *Trade and Authority in West Africa 1850 to 1880* [in:] L. H. Gana i P. Duingan, *Colonialism in Africa*, vol. I. Cambridge 1969, s. 66—99 jak również referat tego autora na kolokwium we Freetown — Cl. Meillassoux, *L'évolution du commerce africain depuis le XIXe siècle en Afrique de l'Ouest*. Oxford 1971.

⁶ B. Jewsiewicki, *Notes pour l'histoire socio-économique du Congo (1880—1960)*. „Études d'Histoire africaine” III, 1972, s. 209—242.

⁷ J. Stengers, *Belgique et Congo: L'élaboration de la Charte coloniale*, Bruxelles 1903 i tenże, *Combien le Congo a-t-il coûté à la Belgique?* Bruxelles 1957.

⁸ *Tshimanga wa Tshibanga, Léopold II face à la France au sujet de la création des droits d'entrée dans le bassin conventionnel du Congo: 1890 et 1892*. „Études d'Histoire africaine” VI, 1974, s. 169—204.

konferencji w Saint Germain-en-Lay w 1919 r. i wejścia w życie belgijskiej ustawy z 5 lipca 1920 r., zezwalającej kolonii na niezależną politykę celną⁹.

Wraz z kauczukiem załamał się kolonialny kapitalizm handlowy okresu leopoldyjskiego. Rozwiązanie lub przejście na nowy typ eksploatacji monopolistycznych towarzystw kauczukowych (Abir, Anversoise, Compagnie du Kasai) odcięły państwu dochody z posiadanych pakietów akcji. Towarzystwa transportowe korzystały z gwarancji stopy zysku od kapitału, a poza tym, poza linią Kinshasa-Matadi, pozostałe linie były w stadium budowy i miały przynosić dochody, wymagały subwencji państwowych. Wielkie przedsiębiorstwa górnicze, stworzone jeszcze przez Leopolda II nie wyszły poza stadium organizacji lub początków eksploatacji (Union Minière du Haut-Katanga — UMHK, Forminière, Kilo-Moto). Podobnie zresztą w stadium organizacji eksploatacji kraju były wielkie przedsiębiorstwa handlowo-przemysłowe — Huilerie du Congo Belge — HCB. Kapitalizm przemysłowy stawał kroki w Kongu w 1910 r., a związki gospodarcze metropolii z kolonią nie uzasadniały w tym okresie przejścia przez Belgię kosztów kolonizacji. W tej sytuacji płacony przez Afrykańczyków podatek pogłówny, który w formie świadczeń w naturze przynosił ok. 50% budżetu NPK, w latach 1900—1907¹⁰ nadal utrzymywał swoje znaczenie. Intensywny rozwój światowego systemu kapitalistycznego, wewnętrzne powody natury budżetowej, presja gospodarcza środowisk belgijskich (kolonialnych) i operacje wojskowe w Afryce wschodniej w okresie I wojny światowej zmuszały do intensyfikacji udziału Afrykańczyków w ekspansji gospodarczej państwa kolonialnego inną drogą aniżeli poprzez zbiór kauczuku i kości słoniowej¹¹. Dokonało się to dwiema drogami: 1. Przy aktywnej pomocy administracji wzrosła rekrutacja robotników na potrzeby rodzącej się gospodarki kapitalistycznej (kopalnictwo oraz budowa i utrzymanie linii kolejowych). Transport towarów zapewniali tragarze, jako że w 1914 r. poza siecią rzeczną długości 7696 km i czterema liniami kolejowymi (CFC, CFL, CFK i CFM) o łącznej długości 1483 km w kraju o powierzchni 2,5 mln km² nie było ani dróg, ani transportu drogowego¹²; 2. Konieczność zapewnienia minimalnych źródeł dochodu ludności wiejskiej, zmuszonej do płacenia podatku pogłównego, nacisk kół handlowych, które poszukiwały tanich artykułów eksportowych, konieczność wyżywienia robotników, zaangażowanych na potrzeby gospodarki kapitalistycznej, wreszcie motyw bezpośredni — konieczność wyżywienia armii, zaangażowanej w kampanii antyniemieckiej w Afryce wschodniej prowadziły

⁹ H. Leclercq, *Un mode de mobilisation des ressources: le système fiscal. Le cas du Congo pendant la période coloniale*. „Cahiers Economiques et Sociaux” III, 1965, s. 108—109; J. L. Lacroix, *Les pôles de développement industriel au Congo*, id. II, 1964; *Finances publiques congolaises*. „Bulletin de la Banque Centrale du Congo Belge et du Ruanda Urundi” (BCCBRU), 1959, s. 466 i nast.

¹⁰ Leclercq, op. cit., s. 104.

¹¹ A. Deïcommune, *L'avenir du Congo belge menacé*. Bruxelles 1919. Odnośnie do udziału Konga w I wojnie światowej — E. Muller, *Les troupes du Katanga et les campagnes d'Afrique 1914—1918*. Bruxelles 1935.

¹² A. Hübrecchts, *Transports et structures de développement au Congo*. Paris—La Haye 1970. Również Inwen-Mur Sawul, *La suppression du portage au Katanga (1925—1930)*. Lubumbashi 1973—1974, mémoire de licence.

do systemu upraw obowiązkowych¹³. System ten, wprowadzony jako powszechnie obowiązujący w 1917 r., polegał na obowiązku obsiania przez każdego dorosłego Afrykańczyka, nie zatrudnionego w ramach gospodarki europejskiej, określonej powierzchni wyznaczonej przez administrację (bawełna, ryż, maniok, kukurydza itd.) uprawy, której zbiór był teoretycznie sprzedawany na wolnym rynku (poza bawełną)¹⁴. Wraz z odrodzeniem się zbieractwa, tym razem jednak owoców palmy oliwnej, w ramach systemu przemysłowego, uprawy obowiązkowe były podstawową formą podporządkowania rolnictwa afrykańskiego potrzebom kapitalistycznej gospodarki europejskiej.

W latach dwudziestych XX w. mamy tu do czynienia z ustaleniem się dominacji sektora kapitalistycznego gospodarki kolonialnej¹⁵. W sytuacji gospodarki zdominowanej znajdowało się rolnictwo afrykańskie, pozostające w ramach tradycyjnego systemu organizacji pracy (współpraca rodzinna i klanowa) i własności (klanowa własność ziemi i określony kryteriami społeczno-politycznymi rozdział zbiorów). Tradycyjna technologia gospodarki wypaleniskowej, z wieloletnim ugiem, o mitykowej uprawie ziemi i braku zastosowania zwierzęcej siły pociągowej i nawożenia (poza rzadkimi wyjątkami nawożenia roślinnego), nie ulegał zmianie. Jedynymi zmianami, jakie wprowadził system kolonialny w zakresie rolnictwa w tym okresie był teoretycznie indywidualny przymus uprawy i teoretycznie indywidualny podatek poglówny. Z technologicznego punktu widzenia, nowe uprawy (bawełna) czy nowe odmiany o wyższej produktywności stanowiły nowość, której zasięg był jednak ograniczony przez stagnację techniki uprawy. Stosunek administracji do narodzin i rozwoju afrykańskiego rolnictwa indywidualnego był niezdecydowany i w rezultacie negatywny¹⁶. Poza nielicznymi wyjątkami, jak zaopatrująca Leopoldville Madimba czy pewne regiony Katangi, początek okresu kolonialnego prowadził raczej do stagnacji niż do rozwoju rolnictwa afrykańskiego. Administracja zaczęła poważnie myśleć o modernizacji rolnictwa afrykańskiego dopiero w okresie wielkiego kryzysu gospodarczego.

Rolnictwo wypaleniskowe dostarczało handlowi europejskiemu (od 1925 r. podjęto akcję likwidacji handlu afrykańskiego)¹⁷ produktów eksportowych, które po wstępnej przeróbce przemysłowej: bawełna i oliwa palmowa, lub bezpośrednio: kopal i migdały palmowe były eksportowane. Prawdopodobnie ok. 50% uzyskanych tą drogą dochodów pieniężnych przeszło z rąk Afrykańczyków do kas państwowych w formie podatku poglównego. Pozostała część powracała do obrotu handlowego w sektorze europejskim w wyniku zakupów w sklepach europejskich

¹³ E. Leplae, *Histoire et développement des cultures obligatoires de coton et de riz au Congo belge de 1917 à 1933*. „Congo” 1933, I, s. 645—753.

¹⁴ *Recueil à l'usage des fonctionnaires et des agents territoriaux*. Bruxelles, wydania począwszy od 1918. Również J. Magotte, *Les circonscriptions indigènes*, s. 1, s. d. — komentarz dekretu z 1933.

¹⁵ Perroux, op. cit. odnośnie do koncepcji dominacji gospodarczej.

¹⁶ Jewstewicki i Muhima Faradje, *Les planteurs individuels de Bobandana*. „Likundoli. Archives et Documents” II, 1974, s. 125—168.

¹⁷ Mboyo Muana Malungu, *La politique de l'administration envers le commerce africain au Katanga d'après l'inventaire d'une collection provenant des Archives Régionales du Shaba (1910—1960)*. Lubumbashi 1972—1973, mémoire de licence.

artykułów pochodzących z sektora kapitalistycznego. Artykuły te były do końca lat dwudziestych praktycznie produkowane w 100% poza gospodarką kongijską¹⁸. Zanik rzemiosła, wypartego przez handel europejskimi towarami przemysłowymi, likwidacja handlu afrykańskiego, praktyczne nie istnienie skapitalizowanego rolnictwa afrykańskiego i afrykańskiego rynku pracy oraz brak transakcji nieruchomościami prowadziły do sytuacji, w której obrót pieniężny dokonywał się prawie wyłącznie między sektorem afrykańskim i sektorem kapitalistycznym oraz wewnątrz sektora kapitalistycznego, pozostającego jedynym punktem docelowym obrotu pieniądza¹⁹. Wartość dodatkowa, produkowana w ramach rolnictwa wypaleniskowego i realizowana na drodze wymiany między tym sektorem i sektorem kapitalistycznym rozdzielała się na dwie grupy: a) handel, transport, wstępne przetwórstwo, operacje bankowe i ubezpieczenia z jednej strony oraz b) dochody państwa kolonialnego: podatek pogłówny, cła wwozowe i wywozowe²⁰ oraz podatek dochodowy płacony przez przedsiębiorstwa kapitalistyczne — z drugiej. Charakterystyczne dla tej sytuacji kolonialnej było to, że żadne właściwie inwestycje nie dokonywały się w sektorze, z którego pochodzi ponad 50% dochodu narodowego brutto; przeciwnie, wszelkie inwestycje umacniały sytuację dominacji na niekorzyść sektora afrykańskiego.

Drugim kanałem wiążącym oba sektory był rynek pracy²¹. Nieistniejący praktycznie w okresie przedkolonialnym został stworzony na potrzeby gospodarki kapitalistycznej w wyniku presji administracyjnej, opartej o dość skomplikowaną grę rozdziału podatku pogłównego i upraw obowiązkowych. System ten odegrał w sumie znacznie większą rolę niż przymus bezpośredni, zniesiony częściowo w 1927 r. i radykalnie w 1932 r.²² Podstawową motywacją podjęcia pracy w sektorze europejskim w początkach lat dwudziestych była konieczność zapłacenia podatku pogłównego. Niekoniecznie dotyczyło to jednostki podejmującej pracę, znacznie częściej klanu jako całości społeczno-gospodarczej²³. Innym motywem było dążenie do nabycia dóbr europejskich, przeznaczonych najczęściej na zapłacenie posagu za żonę (*dot*). Stąd też co najmniej do 1925 r., a często i później, głównym mechanizmem regulującym wysokość płac bezpośrednich była wartość nabywcza pieniądza w produktach przemysłowych pochodzenia europejskiego: tkaniny, wyroby emaliowane itd²⁴. Podatek, odgrywający istotną rolę jako motyw podjęcia pra-

¹⁸ O ile chodzi o narodziny przemysłu patrz J. L. Lacroix, *Industrialisation au Congo*, Paris—La Haye 1967.

¹⁹ Znane są już w tym okresie pewne formy „kapitalizacji” produkcyjnej, jakie przybiera poligamia w rejonach uprawy bawełny: Memorandum Dr. L. Mottouille, *Archives de l'Archevêché à Lubumbashi*.

²⁰ P. Ryckmans, *Étapes et Jalons*. Bruxelles 1946, s. 9—13.

²¹ Zob. na ten temat Dupriez, op. cit.; A. Lux, *Le marché du travail en Afrique noire*. Louvain 1962.

²² J. L. Vellut, *Questions spéciales d'Histoire de l'Afrique*. Lubumbashi 1973 daje dobry przykład odnośnie dystryktu Lulua; Konga, *Occupation économique de l'Équateur 1920—1940*. Lubumbashi 1973—1974, mémoire de licence daje inny, równie uderzający przykład.

²³ Pewną liczbę ankiet na ten temat przeprowadzili studenci historii w swoich rodzinnych wsiach w ramach mego seminarium.

²⁴ J. Ph. Peemans, *Congo-Belgique 1900—1960*, w: L. Dupriez i inni, *Diffusion du progrès et convergence des prix*. Louvain 1970; Lux, Dupriez, op. cit.

cy wydaje się spełniać w tym czasie mniejszą rolę, jeżeli chodzi o formację plac wobec faktu, że jest on często uiszczany w tym okresie przez pracodawcę²⁵. Niestety, nic nie wiemy na temat wysokości transferów pieniężnych dokonywanych przez robotników przemysłowych do wsi rodzinnych²⁶. Należy też zauważyć, że co najmniej do końca II wojny światowej bezpośrednia płaca była niewielką częścią ogólnych kosztów utrzymania siły roboczej²⁷, na które składały się: wyżywienie w naturze lub jego równowartość monetarna, mieszkanie dla robotników pracujących poza ich wsią oraz opieka lekarska. Ustawa z 1922 r.²⁸ systematyzowała zaczątki paternalizmu przemysłowego, które osiągnie swój klasyczny wyraz w organizacji siły roboczej UMHK po 1928 r. Po wielkim kryzysie system stabilizacji siły roboczej został przejęty praktycznie przez cały wielki przemysł²⁹.

Powszechnie przyjęty i obowiązujący dla robotników afrykańskich system kontraktów pracy przewidywał jako podstawowe okresy zatrudnienia 6 i 12 miesięcy, przy 3-letnim maximum. Fakt ten, jak i niechęć ludności wiejskiej do pracy przemysłowej, która wymagała opuszczenia własnego środowiska społecznego, prowadziły do swoistego nomadyzmu afrykańskiej siły roboczej w latach dwudziestych. Rotacja roczna sięgała do 80% średniego stanu robotników w jednym przedsiębiorstwie. Rekrutacja zajmowały się głównie półoficjalne organizmy, tzw. giełdy pracy, a obok nich rekrutanci prywatni, którzy operowali we wsiach podobnie jak rekrutanci giełd. Zakontraktowanych robotników dostarczali na pewien okres czasu przedsiębiorstwu, które ich u nich wynajmowało. Po wygaśnięciu kontraktu robotnik był odsyłany do swej rodzinnej wsi. Tego typu organizacja, która miała na celu zachowanie nietkniętej organizacji społecznej wsi tradycyjnych miała wiele wad ubocznych: podrażała ona koszty siły roboczej, utrzymywała jej niestabilność i nadawała samej pracy charakter niewolniczy, przez fakt, że kontraktor-właściciel siły roboczej na okres 6 czy 12 miesięcy, wynajmował swego robotnika komu chciał, przenosił go z jednego planu budowy na drugi³⁰. W rezultacie dochodziło się do paradoksu: siła pracy

²⁵ Dossier BTK — Archives du Parquet de Lubumbashi, aussi Relations BTK Administration — Archives de la zone de Pweto. Sytuacja ta jednak nie jest absolutnie powszechna i Geomines nie płacił podatku za swych pracowników, ale go potraczał przy wypłatach i przekazywał administratorowi.

²⁶ Pierwsza analiza transferów, dokonywanych przez robotników zainstalowanych w mieście, na wieś pochodzi z okresu znacznie późniejszego. E. Capelle, *La cité indigène de Léopoldville*. Elisabethville 1947.

²⁷ Th. Heyse, *Le régime du travail au Congo belge*. Bruxelles 1924 czy H. Leonard, *Le contrat du travail au Congo belge et au Ruanda Urundi entre indigènes et maîtres civilisés*. Bruxelles 1934. Wyraźnie wskazuje na to Questionnaire aux employeurs z 1927 r. odnośnie do dwu prowincji Equateur i Katanga, które konsultowałem w Archives Africaines w Brukseli.

²⁸ *Bulletin Officiel du Congo Belge*. Bruxelles 1922 i cytowane powyżej komentarze Th. Heyse et H. Leonard.

²⁹ B. Fetter, *The Colonial Tie in the Making of Elisabethville*. Wisconsin 1968 — praca doktorska nie opublikowana, udostępniona mi łaskawie przez autora.

³⁰ Bashizi Cirhagarhula, *Les migrations de travailleurs dans le contexte de l'histoire sociale et économique de l'ancien district de la Lulua (1920—1940)*. Lubumbashi 1973—1974, Bal-Mayel Murbal, *Les Commission de la main-d'oeuvre et les problèmes du travail au Shaba: cas du Tanganika*, Lubumbashi 1973—1974 mémoires de licence.

była przedmiotem transakcji na kapitalistycznym rynku pracy między przedsiębiorcami kapitalistycznymi, podczas gdy jej nosiciel pozostawał na uboczu.

W takim systemie niskie płace bezpośrednie były możliwe, gdyż zarówno koszty reprodukcji społecznej siły roboczej, jak i „ubezpieczenia społeczne” na wypadek kalectwa czy bezrobocia były przerzucane na rolnictwo wypaleniskowe³¹. Robotnik, który uległ wypadkowi, podobnie jak ten, który stracił pracę (wygasł jego kontrakt) powracał na wieś, gdzie włączał się czynnie w tradycyjne życie wspólnoty, a jeżeli był inwalidą — pozostawał na jej utrzymaniu. Na wsi też następowała reprodukcja społeczna siły roboczej, robotnicy przebywali z reguły w miastach bez żon.

Biorąc pod uwagę stan kwalifikacji i stałą rotację siły roboczej, a także motywację masy robotniczej, to mimo niskich płac bezpośrednich koszty siły roboczej w Kongu lat dwudziestych były wysokie, zwłaszcza gdy chodzi o wielkie przedsiębiorstwa³². Nie prowadziło to do mechanizacji procesów przemysłowych, gdyż przy utrzymującym się niedorozwoju transportu i braku wykwalifikowanej afrykańskiej siły roboczej, koszty sprowadzanego z Europy materiału były bardzo wysokie. Robotnik lokalny, nieprzygotowany do pracy przemysłowej, pozostawał jedynym środkiem zapewniającym rozwój eksploatacji i ilość miała zastąpić jakość. Prawie do okresu kryzysu całość prac wyspecjalizowanych i szczególnie obsługa urządzeń mechanicznych pozostawała bądź w rękach białych, stanowiących bardzo kosztowną siłę roboczą, bądź w rękach niewielkiej grupy Afrykańczyków z Rodezji i Afryki Zachodniej, również bardzo dobrze płatnych³³.

Podstawą systemu kolonialnego w Kongu było więc tradycyjne rolnictwo. Stanowiąc bazę dla rozwoju sektora kapitalistycznego, wynosiło ono również w latach 1920—1925 ok. 50% budżetu państwa (podatek pogłówny i opłaty celne od artykułów, których Afrykańczyk żyjący na wsi był producentem lub konsumentem). Warto przypomnieć, że eksport roślinny był oparty o uprawy i zbieractwo tradycyjne nie zorganizowane w plantacje typu kapitalistycznego, a kopalnictwo i transport o siłę roboczą pobieraną czasowo, w stałej rotacji we wspólnotach wiejskich, które zapewniały jej regenerację fizyczną, a co najważniejsze — reprodukcję społeczną³⁴.

Innym zagadnieniem, wymagającym krótkiej prezentacji jest organizacja społeczeństwa kolonialnego w okresie poprzedzającym kryzys. Po centralistycznych tradycjach leopoldyjskich, dekret 1914 r., który wszedł w pełni w życie po I wojnie światowej, decentralizował administrację lokalną (poza budżetem i prawem bezpośredniej korespondencji z Brukselą). Powstanie czterech wielkich prowincji, których szefowie

³¹ Questionnaire aux employeurs, Province de l'Equateur, Archives Africaines. Bruksela.

³² G. Moulaert, *Problèmes coloniaux d'hier et d'aujourd'hui*. Bruxelles 1946, s. 45 i n.

³³ *Union Minière du Haut-Katanga. Evolution des techniques et des activités sociales*, Bruxelles 1957.

³⁴ Deuxième Congrès Colonial — Bruksela 1925 został całkowicie poświęcony kryzysowi demograficznemu.

mieli na swoim terytorium uprawnienia gubernatora generalnego³⁵, zbiegło się w Kongu z intensywnym rozwojem gospodarki kapitalistycznej i znacznym napływem ludności białej. Trudności transportu, specyfika sytuacji geograficznej i gospodarczej, a także osobowość szefów prowincji doprowadziły do powstania trzech ośrodków o tendencjach wyraźnie autonomicznych: Dolne-Kongo (Congo-Kasai), Katanga i Prowincja Wschodnia (obejmująca wówczas Kivu i Manieme). Stolicą administracyjną kraju aż do 1929 r. stanowiła Boma na wybrzeżu zachodnim, która była nastawiona raczej na komunikację z Brukselą niż z centrum kraju. Gubernator Lippens w początku lat dwudziestych usiłował poszerzyć autonomię Bomy wobec Brukseli, będąc jednocześnie zwolennikiem szerokiej autonomii czterech prowincji. Po ustąpieniu Lippensa administracja centralna stanie się głównie organem transmisji³⁶. Tendencje autonomiczne były bardzo wyraźne aż do końca lat dwudziestych zarówno jeśli chodzi o ludność białą, zaangażowaną w gospodarce kraju, jak i samą administrację. Po odejściu Francka następuje w Brukseli okres stałych zmian ministerialnych. Politykę kolonialną wypracowywano odtąd w samym ministerstwie, przy współudziale licznych organizmów konsultacyjnych, które dawały sferom gospodarczym duże możliwości interwencji.

Do zarysowanego wyżej obrazu należy dorzucić kilka szczegółów istotnych dla wyjaśnienia niektórych reakcji psychologicznych. Kongo, a zwłaszcza Katanga żyły w swoistej obawie przejścia pod dominację anglo-saksońską³⁷. Początki tej psychozy występowały w antykongijskiej kampanii w parlamencie angielskim w okresie monopolistycznej eksploatacji kauczuku (Casement, Morel), a podsycane były stałymi konfliktami między misjami katolickimi (narodowymi) a protestanckimi, z reguły anglofonskimi. Ogólnie tworzyło to bardziej teoretyczną niż praktyczną politykę belgicyzacji Konga, której odpowiadała propaganda w Belgii na rzecz kolonizacji. Dawało to Belgom w Kongu poczucie odpowiedzialności za „skarb” kolonialny, który jednak nadal był uboczną sprawą polityki belgijskiej.

Napływająca ludność biała to przede wszystkim robotnicy wykwalifikowani, nieco personelu biurowego, personel handlowy, który bezpośrednio stykał się z czarnymi, wykonującymi niekiedy zresztą te same funkcje (Rodezyjczycy i Zachodnioafrykańczycy). Równocześnie jednak został już narzucony system podziału rasowego, np. w przestrzennej organizacji miast. Zrodziła się reakcja psychiczna: izolowanie się od czarnych w zakresie funkcji i dążenie do uzyskiwania wyższych zarobków przy tych samych kwalifikacjach i tej samej pracy. Coalour Bar umacnia się w Kongu w latach dwudziestych. Polityka Francka miała również na celu zintegrowanie wszystkich Afrykańczyków w ramach „tradycyjnych” szefostw, a więc powrót do społeczeństwa tradycyjnego tych Afrykańczyków, którzy tymczasem zintegrowali się w nowym społeczeństwie

³⁵ Réorganisation administrative 1931—1933, Archives de la Division Régionale des Affaires Politiques du Shaba à Lubumbashi.

³⁶ M. Lippens, *Notes sur les gouvernements du Congo, 1921—1922*. Gand 1923.

³⁷ B. Jewsiewicki, artykuł recenzyjny książki S. E. Katzenellenbogen, *Railways and the Copper Mines of Katanga*. „Etudes d'Histoire africaine” VI, 1974, s. 317—318.

kolonialnym. Zarysowuje się teoretyczna linia podziału: z jednej strony klanowe społeczeństwa afrykańskie (usiłuje się nawet w tym okresie odrestaurować dawne królestwa afrykańskie), z drugiej — dominujące społeczeństwa białe, oparte o gospodarkę kapitalistyczną. Schemat kontaktów i „współpracy” między tymi dwoma światami już podałem. Ideologicznym wyrazem tej polityki był rasizm biologiczny, który w tym okresie przybrał na sile (przeciwnie do lat 1910) i tej sytuacji praktycznej — odsunięcia czarnych od bezpośredniego udziału w społeczeństwie, opartym o gospodarkę kapitalistyczną³⁸.

Powyższy zarys formowania się podstaw gospodarczo-społecznych społeczeństwa kolonialnego w Kongu wydaje się niezbędny dla zrozumienia specyfiki kryzysu gospodarczego w ramach kolonii belgijskiej. Podstawowe dane gospodarcze prezentujemy w formie wskaźników w załączonych wykresach dla okresu 1925—1938. Tekst ma na celu jedynie zwrócenie uwagi na najistotniejsze związki, tendencje rozwojowe, decyzje polityczne oraz reakcje społeczne, jakie rodziły się na tle sytuacji gospodarczej wielkiego kryzysu gospodarczego.

Wybór okresu 1925—1938 został oparty na analizie koniunktury gospodarczej Konga belgijskiego w okresie 1920—1952—1958, to jest od początków kapitalizmu przemysłowego do czasu jego pełnego rozwoju po II wojnie światowej. Cztery podstawowe opracowania ekonomistów³⁹ dość zgodnie wskazują, iż okres 1925—1938 może być uważany w przybliżeniu za zamykający w sobie kompletny cykl koniunkturalny, uplasowany między dwoma momentami optymalnymi: połowy lat dwudziestych i następnym — końca lat trzydziestych. Po kryzysie lat 1920/1921 gospodarka kongijska weszła w intensywny okres rozwoju struktur kapitalistycznych i znacznego przyrostu produkcji: zależnie od branży i od rejonu kraju optimum plasowało się między rokiem 1925 a 1929. Argumentem, który przemawia za wyborem 1925 r. jest fakt, że I połowa lat dwudziestych była okresem intensywnej instalacji infrastruktury przy poważnej interwencji państwa (program Franka)⁴⁰. Lata te były ostatnim etapem wkraczania w erę kapitalizmu przemysłowego w Kongo. Optimum lat 1925/1929 wyznaczało szczyt możliwości rozwoju eksten-

³⁸ B. Jewsiewicki, *Histoire économique et sociale de Zaire moderne. Une conception*. Addis Abeba 1973, IIIe Congrès International des Africanistes.

³⁹ G. Vandewalle, *De conjoncturele Evolutie in Kongo en Ruanda-Urundi van 1920 tot 1939, en van 1949 tot 1958*, Gand 1966; M. Van de Putte, *Le Congo belge et la politique de conjoncture*. Bruxelles 1945; Hubrechts, op. cit., *L'évolution cyclique au Congo belge*. „BBCBRU” 1953, s. 289—299.

⁴⁰ Kilka danych liczbowych dość dobrze ukazuje ten proces: siła robocza wzrasta w okresie 1919—1925 dwukrotnie, tonaż przetransportowywanych towarów na obszarze kraju podwaja się między 1919 i 1923 r. i ponownie między 1923 i 1928 r. Między 1914 i 1928 r. przyrost tonażu w skali rocznej wynosi 800%. Jeszcze szybsze jest tempo przyrostu tonażu kilometrycznego, w każdym z okresów 1914—1919, 1919—1922, 1922—1923, 1923—1924 roczny przyrost tonażu kilometrycznego w porównaniu z okresem poprzednim wynosi 100 do 125 mln ton. Podobnie u progu 1920 r. zarysowuje się stały pokaźny wzrost roczny dopływu kapitałów i wydatków budżetowych. W zakresie handlu zagranicznego, począwszy od 1924 r. rozpoczyna się okres przewagi importu nad eksportem (pod względem wartości). Od 1921 r. wreszcie kongijski handel zagraniczny wchodzi w okres dominacji produktów górniczych, a właściwie swoistej „monokultury” miedzi. Hubrechts, op. cit.; *Plan Décennal pour le développement économique et social du Congo belge*. Bruxelles 1949.

sywnego gospodarki kapitalistycznej w Kongu. W tym też okresie weszły w życie podstawowe elementy belgijskiej polityki kolonialnej wobec społeczeństwa afrykańskiego.

W latach 1925/1929 narodził się wreszcie lokalny przemysł przetwórczy, produkujący na potrzeby rynku lokalnego, który to fakt był już zapowiedzią nowego etapu rozwoju. Jego powstanie wynikało zarówno z rozwoju zapotrzebowania europejskiego (przyrost ludności europejskiej), jak i konkurencji, jaką napotykały wyroby belgijskie na rynkach kongijskich (Konwencja berlińska i z Saint Germain-en-Lay uniemożliwiały stosowanie taryf uprzywilejowania wobec jednego czy pewnej grupy państw). W oparciu o miejscową bawełnę, aby przeciwstawić się konkurencji tkanin azjatyckich (indyjskie i głównie japońskie) powstawały miejscowe fabryki tekstylne, dostarczające tego podstawowego dla konsumpcji afrykańskiej artykułu⁴¹. Była to zresztą, aż do okresu powojennego, jedyna gałąź przemysłu przetwórczego powstała na potrzeby konsumenta afrykańskiego. Pozostałe są związane z potrzebami lokalnej gospodarki kapitalistycznej: cementownie, przemysł chemiczny czy energetyczny lub z potrzebami konsumenta europejskiego: cukrownictwo, browarnictwo, produkcja napojów gazowych *etc.* Dla struktury lokalnego przemysłu przetwórczego charakterystyczny jest przebieg krzywej przyrostu konsumpcji cukru (wykres 12), który odpowiada w przybliżeniu krzywej przyrostu ludności europejskiej, podobnie zresztą gdy chodzi o browarnictwo. Przyrost zaś konsumpcji i produkcji tkanin zbiega się dość wyraźnie z rozwojem siły nabywczej Afrykańczyków i wydaje się być jednym z pierwszych sygnałów ustępowania najostrzejszych objawów kryzysu (wykres 13). Dalszy rozwój kapitalistycznej gospodarki Konga będzie wymagał rozszerzenia rynku wewnętrznego, nastawionego również na konsumenta afrykańskiego, co dokona się w wyniku posunięć gospodarczych podjętych w okresie wielkiego kryzysu.

Kryzys światowy, pociągający za sobą gwałtowne załamanie się cen produktów kolonialnych (wykres 6), wstrzymał kredyty i dopływu kapitału obcego (wykres 19) wydaje się zbiegać w Kongu z kryzysem strukturalnym gospodarki kapitalistycznej. Osiągnęła ona optimum rozwoju ekstensywnego. Społeczeństwo tradycyjne nie było w stanie dostarczyć większych rocznych kontyngentów robotników przemysłowych, w ramach istniejącego systemu rekrutacji, przeciwnie, wchodziło ono nawet w okres poważnego kryzysu demograficznego⁴², który wynikał zarówno z eksploatacji wsi jako rezerwy siły roboczej, jak i z głębokich zaburzeń społecznych, spowodowanych kolonizacją. Konieczne jest uznanie faktu narodzin zaczątków proletariatu afrykańskiego, a co za tym idzie ośrodków miejskich zamieszkałych przez Afrykańczyków, nie poddanych systemowi klanowemu. Mechanizacja przemysłu, a co za tym idzie, kształtowanie się wykwalifikowanej siły roboczej stały się nieuniknione. Rentowność kapitałów napływających z Europy zmalała w wyniku niedostatecznego wyekwipowania gospodarki kapitalistycznej z jed-

⁴¹ Zob. Lacroix, *op. cit.* i przede wszystkim J. Ph. Peemans. *Le rôle de l'Etat dans la formation du capital au Congo pendant la période coloniale (1885—1960)*. Louvain 1973.

⁴² Zob. *II-ème Congrès Colonial National*. Bruxelles 1926 i *Commission pour l'étude du problème de la main-d'oeuvre au Congo belge (1924—1925)* oraz *Comité Consultatif de la main-d'oeuvre* 1928.

nej strony, przerostu handlu europejskiego w porównaniu z możliwościami produkcyjnymi gospodarki wypaleniskowej — z drugiej. Co więcej, społeczeństwa wiejskie nie były zdolne utrzymać na swych barkach całego ciężaru rozwoju gospodarki kapitalistycznej: zaopatrzenie ośrodków przemysłowych w żywność, dostarczenie dla handlu europejskiego roślinnych produktów eksportowych, zapewnienie transportu jako tragarze na olbrzymich połaciach kraju, dostarczanie stale nowych kontyngentów robotników przemysłowych, których ilość sięgała do $\frac{1}{5}$ części męskiej ludności aktywnej kraju. W tej sytuacji, szczególnie przy niedostatecznym rozwoju transportu, a więc niemożliwości wykorzystania w jednokowej mierze całego kraju wzrastały ceny żywności dla Afrykańczyków⁴³ i rosły ceny rekrutacji siły roboczej. Globalne koszty siły roboczej w przeliczeniu na jednego robotnika osiągnęły maksimum w latach 1928—1930. Napływ nowych kapitałów, w części zresztą fikcyjnych, wynikających z koniunkturalnego tworzenia w Belgii nowych spółek kolonialnych, czy powiększania kapitału społecznego już istniejących osiągnął w latach 1927—1929 wartości zupełnie nieodpowiadające realnym możliwościom gospodarki kongijskiej. Można w tym okresie mówić w pełni o spekulacji. Według M. Van de Putte, notowania giełdowe akcji przedsiębiorstw i pożyczek kolonialnych w Belgii doszły z wskaźnika 100 w 1926 r. do 315 w 1928 r., by utrzymać się jeszcze na dość wysokim poziomie w 1929 r. — 274 i załamać się w 1930 i 1931 r.⁴⁴ Aż do 1929 r. ponad $\frac{1}{3}$ środków, jakimi dysponowała gospodarka kongijska (mimo wzrastającego nacisku na gospodarkę afrykańską) pochodziła z importu. Niezrównoważony bilans płatniczy kraju utrzymał się od lat, aby osiągnąć punkt szczytowy w 1929 r. (wykres 4). Równocześnie jednak, aż do 1929 r. administracja utrzymywała równowagę budżetową a nawet niewielką przewagę dochodów, przy stałym wzroście wydatków publicznych (wykres 8). Niebezpieczeństwem był jednak intensywny wzrost dochodów celnych, opartych w znacznej części na fikcyjnej koniunkturze, podobnie jak zbyt intensywny wzrost podatku pogłównego, przekraczający tempo wzrostu dochodów ludności (wykres 9). Niskie natomiast pozostawało opodatkowanie dochodów od zainwestowanych kapitałów (6% od 1926 r.)⁴⁵. Trzeba jednak przyznać, że w porównaniu z 1920 a nawet 1925 r. struktura wydatków budżetowych uległa wyraźnej poprawie. Zarówno produkt narodowy brutto, jak i jego część pochodząca z gospodarki rynkowej osiągnęły poziom maksymalny w 1930 r. Jeżeli chodzi wreszcie o rentowność zainwestowanych kapitałów, to załamanie się nastąpiło w 1930 r., ale już w 1929 r. dały się zauważyć pierwsze sygnały niżki⁴⁶. O ile słuszne jest, że bilansy roczne przedsiębiorstw kolonialnych, publikowane ze znacznym opóźnieniem przedstawiały sytuację o około 1,5 roku wcześniejszą niż data normalna⁴⁷, to oznaki kryzysu wewnętrznego gospodarki kongijskiej należy przenieść

⁴³ Moulaert, op. cit.; A. de Villenfagne de Loën, *Etudes sur les problèmes coloniaux*. Bruxelles 1946; O. Louwers, *Le problème financier et le problème économique au Congo belge en 1932*. „Bulletin des séances IRCB” section des sciences morales et politiques 1932, nr 2.

⁴⁴ M. Van de Putte, op. cit.

⁴⁵ Leclercq, op. cit.

⁴⁶ Hubrechts, op. cit.; De Villenfagne de Loën, op. cit. oraz Van de Putte, op. cit.

⁴⁷ Moulaert, op. cit.

na lata 1928/1929, co odpowiada innym, wspomnianym już danym odnośnie do gospodarki wewnętrznej⁴⁸. Przy tej hipotezie kryzys światowy, który dotknął Kongo w 1930 r.⁴⁹, pogorszył, a w pewnych dziedzinach doprowadził lokalną gospodarkę kapitalistyczną do wręcz tragicznej sytuacji.

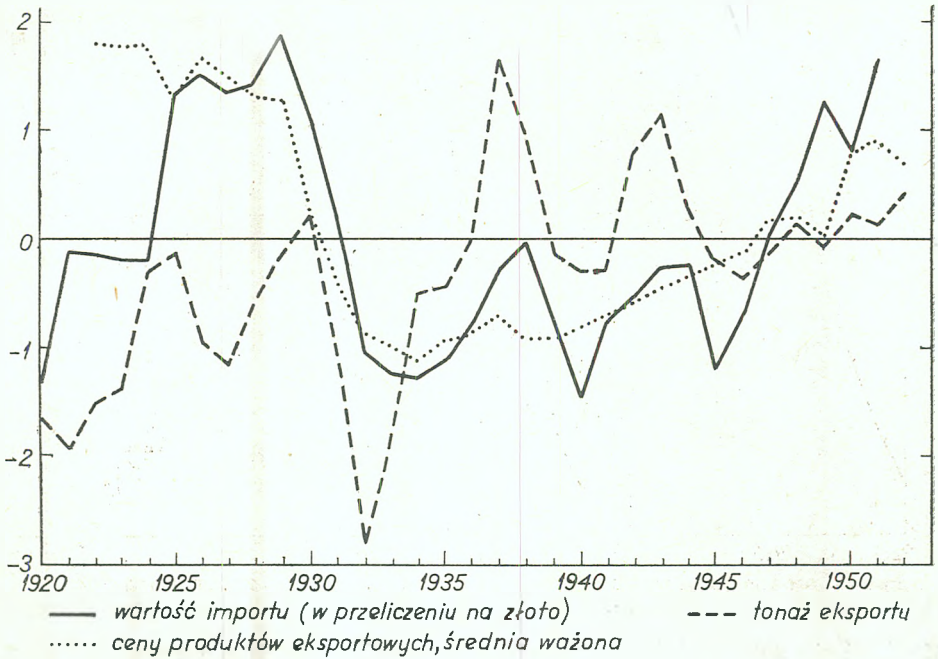
W pierwszym okresie kryzysu najbardziej dotkliwy dla gospodarki kongijskiej był gwałtowny spadek cen miedzi i innych metali nieżelaznych: cyny, kobaltu. W okresie 1929—1932 r. ceny miedzi na rynkach światowych załamały się, aby przejść z wskaźnika 223 (1931 = 100) na 69. Eksport tego metalu spadł ze 150 000 t w 1930 r. do 60 000 t w 1932 r. (wykres 7), a jego wartość z 737 mln franków bieżących na 102 mln. Jeżeli przypomniemy, że w 1930 r. miedź przyniosła 48% wartości eksportu kongijskiego (wykres 5), wówczas zrozumiałe jest fakt jak dalece załamanie się cen miedzi wpłynęło na gospodarkę kongijską i na dochody budżetowe państwa. Przebieg kryzysu w zakresie gospodarki kapitalistycznej był najcięższy w Katandze, głównym centrum jej rozwoju i głównym skupisku europejskim o charakterze przemysłowym (Elisabethville, Jadotville, Kambove były w końcu lat dwudziestych głównymi ośrodkami ludności europejskiej). Na zbliżonym poziomie ilościowym, ale o ludności związanej przede wszystkim z handlem, transportem i administracją znajdują się jedynie dwa inne ośrodki: Leopoldville (stolica kraju od 1929 r.) i Stanleyville.

W Katandze UMHK zareagował na spadek cen gwałtownym ograniczeniem produkcji i ograniczeniem do maksimum kosztów własnych, co spowodowało masowe zwolnienia robotników afrykańskich i europejskich. Liczba tych pierwszych między 1928 a 1932 r. uległa redukcji o prawie $\frac{3}{4}$, podczas gdy w drugim przypadku, między 1929 a 1932 r. redukcja przekroczyła $\frac{3}{4}$ stanu. Oddziało to na gospodarkę całej Katangi, której afrykańska siła robocza zatrudniona w sektorze przemysłowym spadła z ok. 21 000 w 1927 r. na ok. 6500 w 1932 r., a liczba robotników europejskich z 2371 w 1928 r. na 548 w 1932 r., z czego jedynie 43 poza UMHK. Miejskie centra Elisabethville, Jadotville, Kambove uległy znacznemu wyludnieniu, załamał się handel, a także rolnictwo okolicznych ferm europejskich. Europejczycy masowo opuszczali Katangę, by powrócić do Europy lub szukać szczęścia w mniej dotkniętym kryzysem Copperbelcie zambijskim lub na złotośnych polach Tanzanii⁵⁰. Powstało wrażenie, że Europejczycy opuszczają kraj, porzucają go, że Kongo belgijskie bankrutuje. Wiele gałęzi przemysłu uległo czasowemu unie-

⁴⁸ G. Van den Kerken, *La crise économique en Afrique belge*. Bruxelles — Paris 1931 wskazuje podobnie jak Moulaert na wewnętrzne przyczyny kryzysu. Elementy te są silnie podkreślone również w dyskusjach Congrès Colonial National z 1935 r. (czwarty kongres). O ile chodzi o Katangę, to raport gospodarczy z 1929 r. mówi już wyraźnie o kryzysie gospodarczym — Rapport Économique 1929, s. 12 — Archives Régionales du Shaba.

⁴⁹ Kwestia daty początku kryzysu jest dyskutowana przez ekonomistów, Vandewalle proponuje nawet przesunięcie początku kryzysu na rok 1931, biorąc pod uwagę dopływ kapitałów.

⁵⁰ Na temat odpływu ludności europejskiej z Katangi zob. J. Sohier, *Quelques traits de la physionomie de la population européenne d'Elisabethville*. Bruxelles 1953, Urbanisme au Congo belge, s. d., s. 1 oraz A. Chapelier, *Elisabethville, essai de géographie urbaine*. Bruxelles 1957.

Wykres 1. Ewolucja cykliczna handlu zagranicznego Konga w latach 1920—1952

Zródło: „Bulletin de la Banque Centrale du Congo Belge et du Ruanda-Urundi” 1953, s. 291 i 293

ruchomieniu: przemysł chemiczny, produkcja cyny i kobaltu, wydobywanie węgla w Grenville, browar w Jadotville⁵¹ itd. Masowo opuszczali Katanę drobną kupcy⁵². Podobnie, choć może mniej gwałtownie ze względu na mniejszą koncentrację przemysłu kapitalistycznego, przebiegał kryzys w całym kraju.

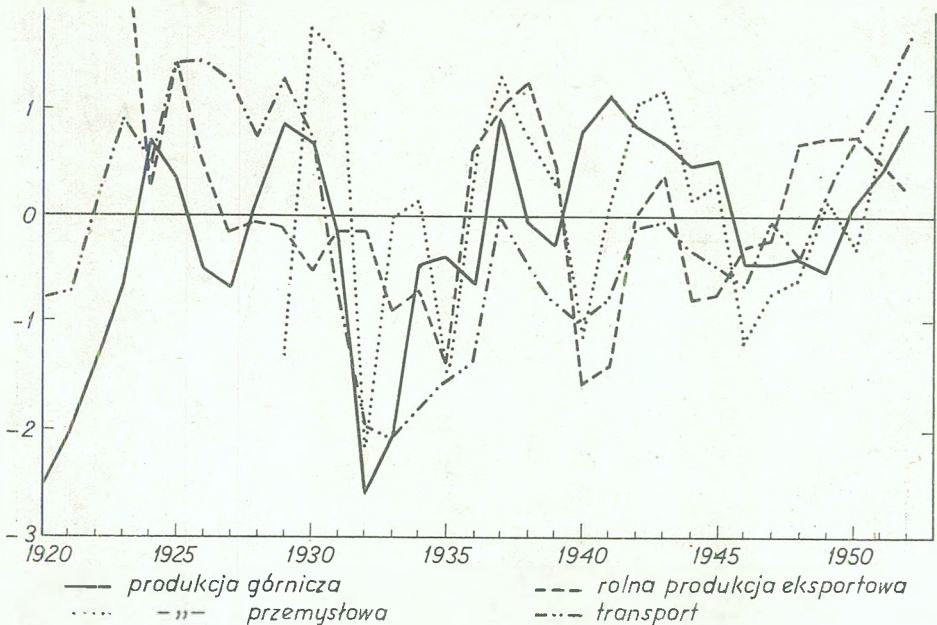
Równocześnie rozpoczął się kryzys eksportu produktów rolnych bawełny i produktów palmy oliwnej. Ceny bawełny wykazywały tendencję spadkową już od 1929 r., ale załamanie nastąpiło dopiero w 1931 r. W 1932 r. osiągnęły one najniższy poziom, aby następnie ustabilizować się na poziomie lat 1930/1931⁵³. Znacznie bardziej dotkliwe było załamanie się cen wyrobów z palmy oliwnej oraz cen kopalni, a więc głównie produktów zbieractwa w tym okresie. Ceny oliwy palmowej spadały od 1930 r., aby w 1934 r. znaleźć się na poziomie $\frac{1}{5}$ cen 1929 r.; podobna była sytuacja migdałów palmowych⁵⁴. Produkty o niskiej war-

⁵¹ Ruriho Munanira Kibambasi, *Occupation économique du Shaba (1920—1940)*. Lubumbashi 1973—1974, mémoire de licence.

⁵² Tenże na podstawie Chambre des Représentantes. Rapport annuel sur l'activité de la colonie du Congo belge 1929—1933 wykazuje, że o ile w 1930 r. było w Katandze 2390 zakładów handlowych, to w 1933 r. było ich zaledwie 1169.

⁵³ A. Brixse, *Le coton au Congo belge*. Bruxelles 1950, a także *Trente années de culture cotonnière au Congo belge*, s. d., s. 1.

⁵⁴ E. Van der Straeten, *L'agriculture et les industries agricoles au Congo belge*. Bruxelles 1945. Konga w cytowanej już pracy magisterskiej przedstawia dane, wskazujące na bardzo głęboki kryzys kopalni. W wyniku regionalizacji upraw,

Wykres 2. Ewolucja cykliczna produkcji i transportu w Kongu w latach 1920—1962

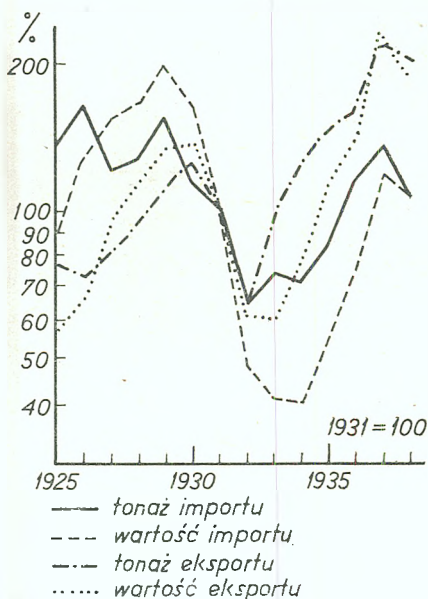
Źródło: jak do wykresu 1

tości na jednostkę wagi nie mogły pokryć kosztów transportu wewnętrznego, tym bardziej że Kongo było krajem o wysokich taryfach transportowych. Eksport migdałów palmowych załamał się w 1931 r., podobnie jak i eksport kopalny. Oliwa i bawełna na okres dwu, trzech lat ustabilizowały się. Interesujące dla polityki gospodarczej okresu kryzysu jest prześledzenie przebiegu krzywych wskaźników tonażu i eksportu tych produktów oraz wskaźników ich cen światowych. Krzywe wartości załamują się gwałtownie i wykazują wyraźną tendencję zniżkową aż do lat 1935/1936, podczas gdy krzywe tonażu po krótkiej tendencji zniżkowej lub stabilizacji wyraźnie wzrosły (wykresy 6, 7 i 10). Mimo ogólnych tendencji zniżkowych cen produktów rolnych (nie mniejszych np. niż spadek cen miedzi czy innych metali) udział produktów roślinnych w całości eksportu wzrósł. Podczas gdy w okresie wyjątkowo pomyślnym dla eksportu miedzi, w końcu lat dwudziestych, produkty roślinne pochodzące ze zbieractwa i rolnictwa wypaleniskowego zapewniały 24% wartości całości eksportu, w 1932 r. przyniosły one już 27% wartości eksportu i 31% w 1933 r. (wykres 5). Działo się tak mimo że znaczne straty wynikłe ze zniżki eksportu miedzi były kompensowane w zakresie produktów mineralnych przez wzrastający eksport diamentów, do 1932 r.,

którymi zajmują się Afrykańczycy, można w dość interesujący sposób obserwować konsekwencje załamania się cen poszczególnych produktów rolnych i zbieractwa: kopalny na Równiku, owoców palmowych w Kwango/Kwilu, bawełny w Sankuru i na terenie sawanny północnej. Istnieje zbieżność między lokalnymi rewoltami zwróconymi przeciw administracji i kryzysem poszczególnych produktów. Problem ten wymaga jednak bliższej analizy.

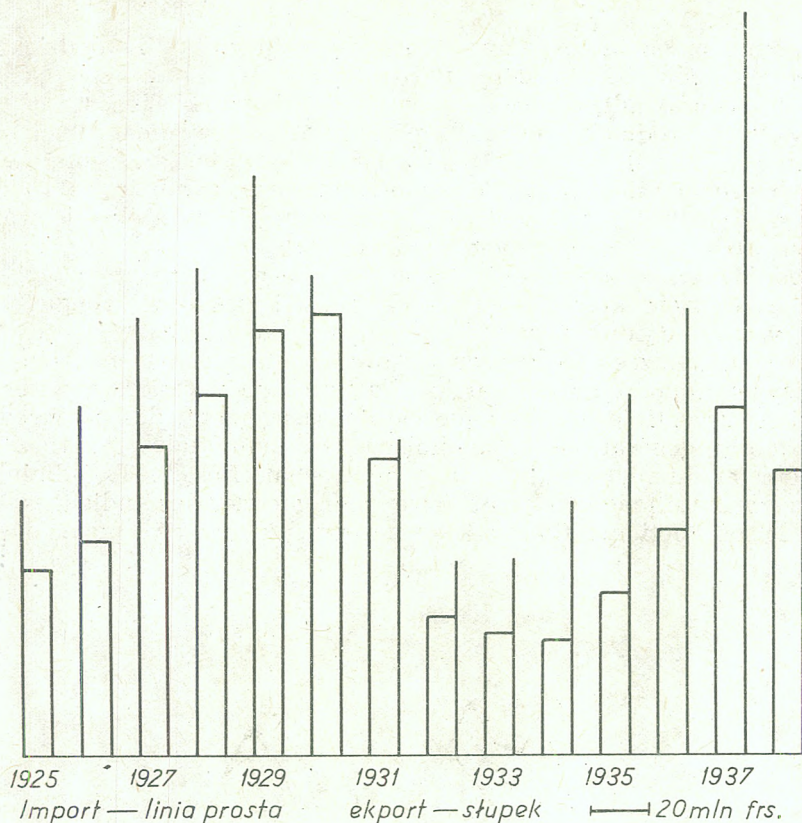
a szczególnie przez intensywny wzrost eksportu złota. Złoto dzięki korzystnej ewolucji cen i popytu przynosiło 27% wartości eksportu w 1933 r., podczas gdy w 1930 r. jedynie 7%. Wartość eksportu czterech podstawowych produktów pochodzenia roślinnego (bawełna, oliwa i migdały palmowe, kopal), mimo ostrego załamania się cen, szczególnie wyrobów pochodzenia palmowego (20% całości eksportu kraju) zmalała jedynie o 40% między 1930 i 1933 podczas gdy w analogicznym okresie wartość eksportu produktów mineralnych zmalała o 80%.

Wybór polityki gospodarczej dokonywał się pod wyraźnym wpływem kół gospodarczych, które zarówno w Brukseli, jak i w Kongu żądały stałego wzrostu produkcji rolnictwa wypaleniskowego i zbieractwa przy równoczesnej obniżce cen zakupu od producenta i cen transportu. Podjęto decyzję „maintenir en haleine l'activité productrice, d'éviter une stagnation susceptible de provoquer le découragement, des perturbations d'ordre moral, génératrice de pessimisme et d'inquiétude” i „on doit tout faire pour maintenir le même capacité d'achat. Les A. T. (administrateurs territoriaux) doivent tout faire pour amener les indigènes à accroître la production”. Ciężar kryzysu przerzucono w maksymalnym

Wykres 3. Wskaźniki ewolucji handlu zagranicznego Konga

Źródło: dane pochodzą z „Bulletin de la Banque Centrale du Congo Belge et du Ruanda—Urundi” 1952—1959, Ministère des Colonies, Statistiques des Mouvements des capitaux au Congo Belge au Ruanda—Urundi de 1887 à 1956. Bruxelles 1958; Plan décennal pour le développement économique et social du Congo belge. Bruxelles 1949; A. Hubrechts, *Transports et structures de développement au Congo*. Paris—La Haye 1970, M. Van de Putte, *Le Congo belge et la politique de conjoncture*. Bruxelles 1946; E. Van der Stareten, *L'agriculture et les industries agricoles au Congo belge*. Bruxelles 1945; Chambres des Représentants, *Rapport annuel sur l'activité de la Colonie du Congo belge, 1925—1938*. UMHK, *Evolution des techniques et des activités sociales*. Bruxelles 1956; J. L. *Industrialisation au Congo*. Paris—La Haye 1967; G. Moulart, *Vingt années au Kilo—Moto*. Bruxelles 1950

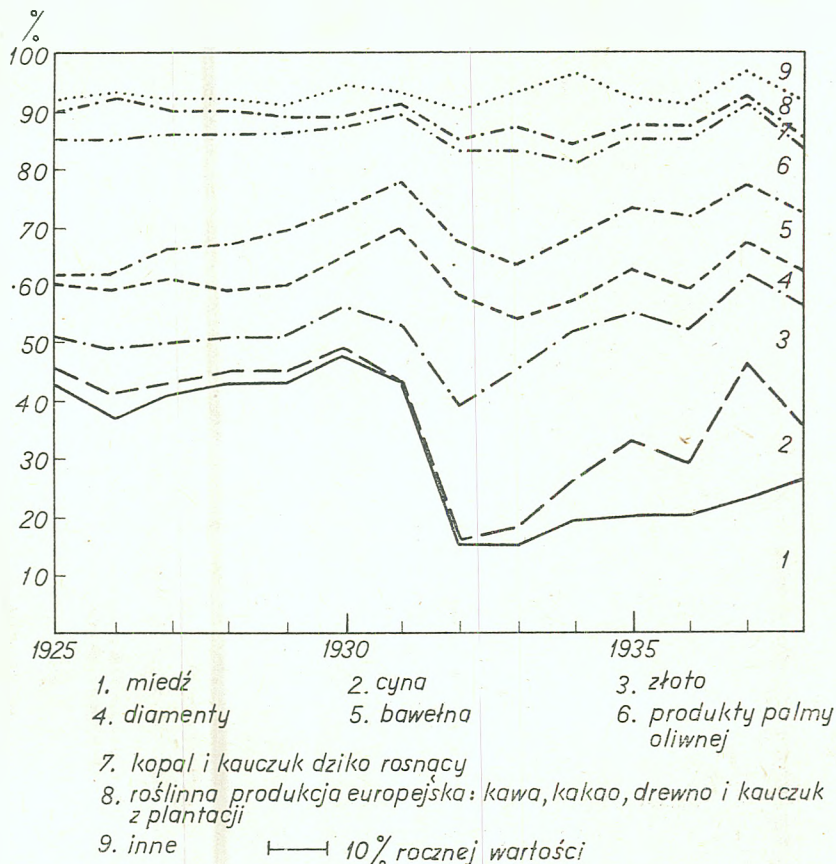

Wykres 4. Porównanie rocznych wartości importu z wartościami eksportu (bilans handlu zagranicznego w cenach bieżących)

Źródło: jak do wykresu 3

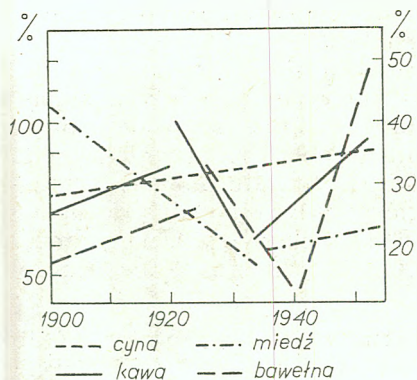
stopniu na afrykańskie rolnictwo wypaleniskowe⁵⁵. Produkcja górnicza i przemysłowa zostały w wielu dziedzinach ograniczone do minimum. Liczba robotników afrykańskich spadła z 419 000 w 1929 r. do 292 000 w 1932 r. Liczby te nie odpowiadały zresztą spadkowi zatrudnienia w sektorze przemysł/górnictwo, dla którego bardziej reprezentatywne były dane dotyczące przemysłowej siły roboczej Katangi, tj. 60% niżki. Wskaźnik produkcji górniczej spadł ze 110 w 1930 r. na 60 w 1932 r., czyli prawie o 50%, podczas gdy wskaźnik produkcji przemysłowej spadł w analogicznym okresie o około 1/3. Równocześnie, i to mimo ostrego spadku cen, afrykańska produkcja rolnicza została utrzymana na poziomie 1930 r. (wykres 11). Jeśli chodzi o budżet kolonialny, który

⁵⁵ Zob. na ten temat *Congrès Colonial National* 1935, op. cit. a szczególnie *Ve Congrès International d'Agriculture Tropical*. Anvers 1930. Bruxelles 1930 i *VIe Congrès International d'Agriculture Tropicale et Subtropicale*, Paris 16–21 septembre 1937. Paris 1939 oraz *Congrès Colonial International, XXIIe session*. Lisbonne avril 1933, *La crise et les Colonies*. Cytaty pochodzą z Comité Régional, 1933, s. 170 i Listu Gubernatora Generalnego do Gubernatora Katangi z 10 VII 1931.

Wykres 5. Sклад eksportu pod względem udziału wartości poszczególnych produktów w rocznej wartości globalnej, w procentach

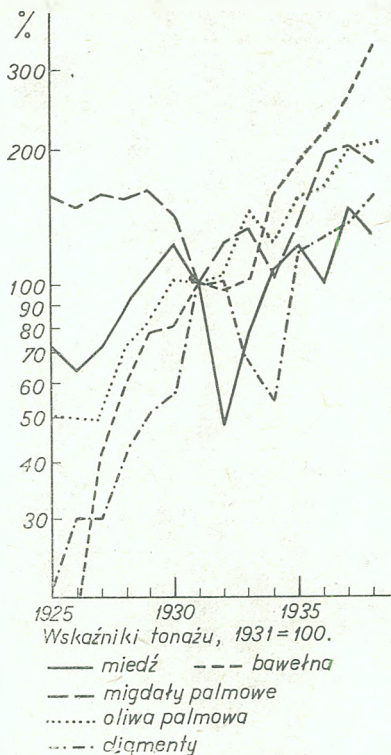
Źródło: jak do wykresu 3

Wykres 6. Tendencje cen światowych kilku produktów gospodarki kongijskiej

Cyna — skala na lewo, pozostałe — skala na prawo

Źródło: jak do wykresu 3

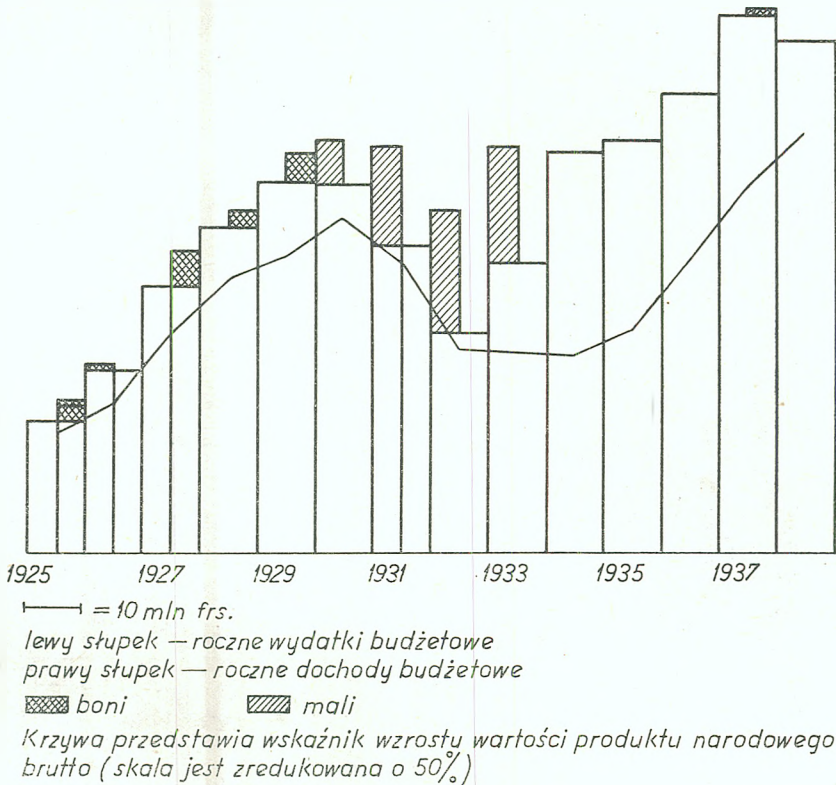
Wykres 7. Eksport podstawowych produktów gospodarki kongijskiej

Źródło: jak do wykresu 1, 1955, s. 4

od 1930 r. znajdował się w deficycie, to w coraz większym stopniu opierał się on na pogłównym, które w 1932 r. przyniosło 28% dochodów, wobec 14% w 1929 r. (wykres 9). Wypadki polityczne zmusiły administrację do zmiany polityki podatkowej; szybko wzrastająca stopa podatkowa w okresie od 1929 do 1932 r. uległa gwałtownemu obniżeniu i od 1934 r. ustabilizowała się na poziomie z 1929 r.⁵⁶ Załamanie się importu (wykres 3) i konieczność redukcji, a nawet zniesienia ceł wywozowych na produkty roślinne spowodowały też gwałtowny spadek dochodów z ceł, które w 1933 r. przyniosły zaledwie 12% dochodów budżetowych⁵⁷. Struktura budżetu 1935 r. przedstawiała się następująco: 12% podatek pogłówny, 10% podatek dochodowy, 18% cła, 2% inne podatki pośrednie, 6% dochody własne administracji, 9% dochody z własności państwa (akcje itd.) oraz 43% różne, w tym przede wszyst-

⁵⁶ Analizie ewolucji stopy podatku pogłównego poświęcone zostały liczne prace studenckie w ramach mego wykładu *Histoire de Zaire moderne*. Istnieją obecnie szczegółowe analizy stopy podatkowej dla wszystkich terytoriów Konga w okresie 1910/1912—1960.

⁵⁷ Zob. *Ve Congrès International d'Agriculture Tropical, Discours de M. Jaspar, Ministre des Colonies* oraz *Chambre des Représentants, Rapport annuel sur l'activité de la colonie du Congo belge 1930*.

Wykres 8. Sytuacja budżetowa Konga

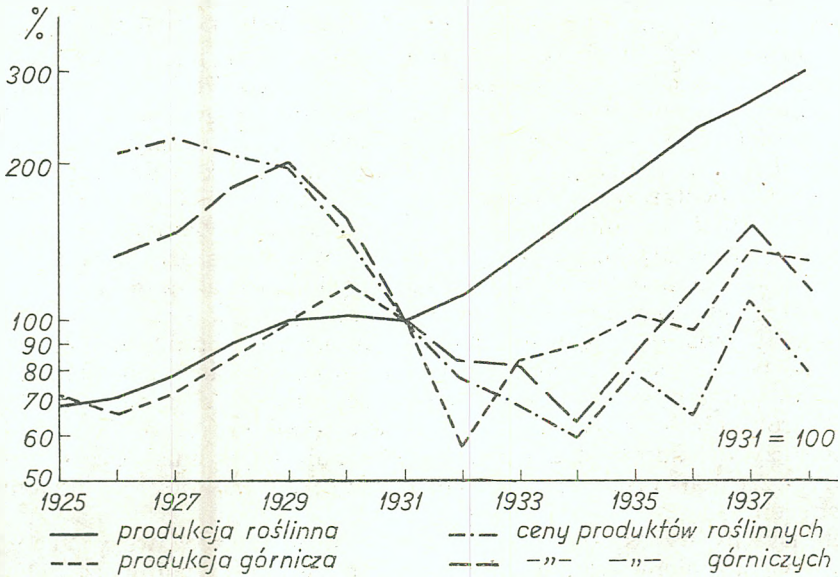
Źródło: jak do wykresu 3

kim subwencja belgijska i dochody z loterii kolonialnej⁵⁸. W tym samym roku odsetki od długu państwowego pochłonięły 45% wydatków budżetowych. Wydatki nadzwyczajne (zasadniczo finansowane przez pożyczkę i przeznaczone na inwestycje produkcyjne, lecz ich odsetki i spłaty ciążyą na budżecie zwyczajnym), które osiągnęły rekordowy poziom w 1931 r., utrzymywały się — mimo kryzysu — na wysokim poziomie. Przeznaczone były w tym okresie na subwencje dla przedsiębiorstw transportowych, którym narzucono symboliczne opłaty za transport produktów rolnych, przeznaczonych na eksport oraz na pożyczkę dla towarzystw bawełnianych, niezdolnych do skupu produkcji bawełny (wzrastającej w wyniku nowych upraw obowiązkowych), wreszcie na kredyty dla rolnictwa europejskiego, innymi słowy na uratowanie gospodarki kapitalistycznej w Kongu⁵⁹.

Dochodzimy w ten sposób do innego problemu — polityki okresu kryzysu i jej konsekwencji dla gospodarki kapitalistycznej w Kongu.

⁵⁸ *Finances publiques congolaises*. „BCCBRU” 1959, s. 466.

⁵⁹ *Ibidem*, zob. także Hubrechts, op. cit. i Peemans, *Le rôle de l'Etat*.

Wykres 10. Rozwój produkcji gospodarki kongijskiej we wskaźnikach

Źródło: jak do wykresu 3

antykryzysowe, dokonane w latach 1930 i 1933, można podzielić na trzy grupy: a) posunięcia gospodarcze dotyczące bezpośrednio gospodarki kapitalistycznej w Kongu; b) posunięcia gospodarcze i polityczne dotyczące rolnictwa wypaleniskowego i społeczeństwa afrykańskiego, c) decyzje polityczne dotyczące społeczeństwa europejskiego i samej administracji.

Krytyczna sytuacja gospodarki kongijskiej, chwilowe osłabienie roli wielkich przedsiębiorstw zajętych podstawowymi sprawami gospodarczymi natury wewnętrznej, gwałtowne osłabienie liczebne wspólnoty białej (w tym wypadku zwłaszcza belgijskiej⁶³) i krytyka administracji lokalnej, która w części miała być odpowiedzialna za ostry przebieg kryzysu, ułatwiły Brukseli przejście w ręce całości sytuacji⁶⁴.

W zakresie gospodarki kapitalistycznej podstawowe decyzje dotyczyły analizowanej już kompensacji załamania się eksportu produktów górniczych poprzez eksport artykułów pochodzenia roślinnego, a więc dostarczanych przez Afrykańczyków. Innym, istotnym posunięciem w tej dziedzinie, podobnie jak pierwsze mającym na celu podtrzymanie handlu i przemysłu przetwórczego, była daleko idąca redukcja taryf transportowych. Całość kosztów transferu takich produktów, jak oliwa palmowa (transport wewnętrzny, transport morski, cło, ubezpieczenia *etc.*) spadła z wskaźnika 171 w 1928 r. na 30 w 1934 r., podczas gdy odpowiednie wskaźniki dla ceny przeszły z 124 na 94 (wykres 17). W tym samym czasie nastąpił bardzo istotny spadek cen płaconych producentowi afrykańskiemu. Średnia cen dla producenta dla całego kraju, uwzględniająca

⁶³ Van de Putte, *op. cit.*, s. 22, wykazuje, że procent Belgów lekko spada.

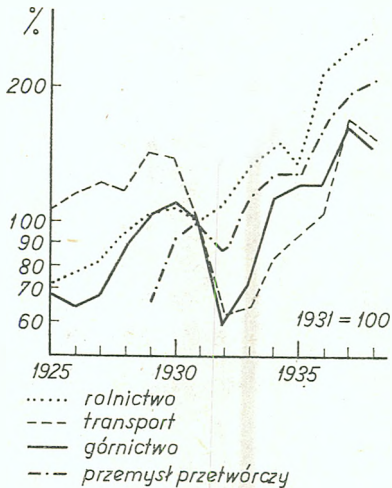
⁶⁴ Van der Kerken, *La crise économique en Afrique belge*. Bruxelles 1931.

również produkty spożywcze konsumowane przez Afrykańczyków (miano, ryż, kukurydza), spadła w latach 1928/1929 i 1935/1938 o ponad 70%. Dla poszczególnych rejonów rolniczych spadek ten przedstawiał się następująco: w latach 1928—1933: Dolne Kongo 71%, Kasai-Kabinda 78%, Równik-Tshuapa 87%. Te trzy rejony odpowiadały za grubsza: a) obszarowi o znacznym skupieniu gospodarki kapitalistycznej i wynikającej stąd przewadze produkcji nastawionej na konsumpcję lokalną, b) obszarowi dostarczającemu bawełny i żywności dla Katangi, dysponującemu od 1928 r. linią kolejową zapewniającą ewakuację produktów rolnych; c) obszarowi o gospodarce prawie wyłącznie afrykańskiej i niewielkim stopniu penetracji handlu europejskiego oraz poza źle zagospodarowaną siecią rzeczną bez sieci komunikacji. Siła nabywca ludności afrykańskiej znacznie spadła, choć w mniejszym stopniu, niż można by sądzić na podstawie załamania się cen zakupu. Równoczesna obniżka cen produktów przemysłowych złagodziła nieco spadek siły nabywczej produktów rolnych, który wynosił ok. 60% w skali kraju. W koncepcji kół gospodarczych i administracji spadek siły nabywczej miał być skompensowany wzrostem produkcji, co tym bardziej pozwoliłoby na utrzymanie niskich cen⁶⁵.

Intensywny wzrost spożycia tkanin (wykres 13) począwszy od 1932 r. był potwierdzeniem stopniowego wzrostu, w porównaniu z 1930 czy 1931 r. masy monetarnej, jaką dysponowali Afrykańczycy. Wynikało to zarówno z obniżki stopy podatkowej już w ciągu 1932 r., jak i ze wzrostu produkcji pod presją upraw obowiązkowych. Pojawiły się więc pierwsze sygnały wyjścia z kryzysu gospodarki wewnętrznej. Jest charakterystyczne, że obrót gotówkowy (wykres 18), który w 1933 r. uległ dalszemu zwolnieniu, w 1934 r. stabilizował się, by w 1935 r. poważnie wzrosnąć⁶⁶. Wynikało to z kilku elementów, które zapewniły gospodarce kongijskiej przetrwanie kryzysu. Poprzez uprawy obowiązkowe nastąpiła dodatkowa mobilizacja sił produkcyjnych gospodarki wypaleniskowej, możliwa do przeprowadzenia bez żadnych dodatkowych nakładów kapitałowych, wyłącznie za pomocą nacisku administracyjnego. Co więcej, masowe zwolnienia w sektorze kapitalistycznym zwiększały jedynie produkcję w sektorze afrykańskim. Z chwilą utraty pracy zarobkowej w ramach gospodarki europejskiej, każdy dorosły mężczyzna miał obowiązek uprawiania określonej powierzchni określoną rośliną oraz opłacania podatku pogłównego. Tak więc bezrobocie i konieczność utrzymania nieproduktywnej okresowo siły roboczej w systemie gospodarczo-politycznym Konga belgijskiego nie istniały. Wpływ mechanizmów rynkowych na produkcję rolną był w okresie kryzysu i po nim minimalny, gdyż prawie cała prze-

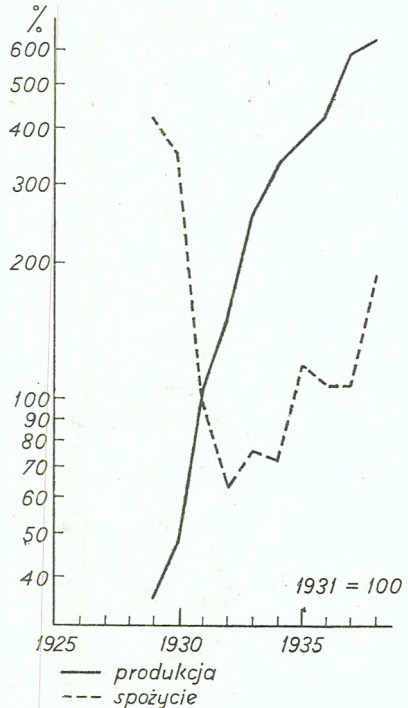
⁶⁵ *L'évolution bancaire du Congo belge et du Ruanda Urundi*. „BCCBRU” 1957, s. 1—16, 53—66, 93—106. Obliczenia na podstawie J. Ph. Peemans, *Congo Belgique...*, s. 325, 444—447.

⁶⁶ Należy przypomnieć, że problem ziem nadających się do uprawy, podobnie jak problem dostępu do nich w obrębie grupy społecznej suwerennej na swych ziemiach nie istnieje. Ziemia jest własnością grupy i każdy jej członek może ją uprawiać w ramach swych możliwości, to znaczy przede wszystkim siły roboczej, jaką dysponuje jego rodzina bezpośrednia i ewentualni członkowie adoptowani lub zasymilowani. J. Biebuyck, *African Agrarian Systems*. London 1957 oraz T. Verhelst, *Customary Land Tenure as a Constraint on Agricultural Development. A Re-evaluation*, „Cultures et Développement” II, 1969—1970, s. 627—656, który podaje obszerną bibliografię tematu.

Wykres 11. Wskaźniki rozwoju podstawowych gałęzi gospodarki kongojskiej

Źródło: jak do wykresu 3

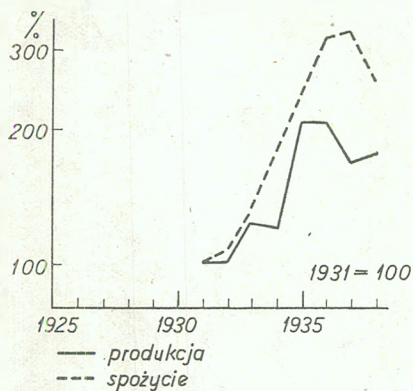
Wykres 12. Wskaźniki rozwoju produkcji i spożycia cukru w Kongu. Dane wyjściowe dotyczą tonażu. Notabene aż do końca II wojny światowej przeważająca część produkcji była przeznaczona na eksport

Źródło: jak do wykresu 3

znaczona na sprzedaż produkcja rolnicza była bezpośrednio objęta uprarami obowiązkowymi. Uzyskany w ten sposób wzrost produkcji rolnej przeznaczonej na sprzedaż (szczególnie produkcja bawełny) w opisanych już ramach, prowadził jednak do wzrostu udziału Afrykańczyków w gospodarce rynkowej, jako konsumentów, w wyniku wzrostu masy monetarnej, jaką oni dysponowali⁶⁷.

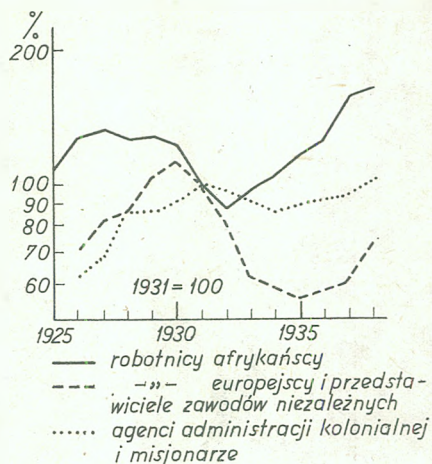
W okresie kryzysu ludność europejska uległa zmniejszeniu o około 30%; liczba Europejczyków z 1930 r. zostanie osiągnięta w Kongu dopiero z początkiem roku 1940. Jeszcze większy był procent europejskiej ludności aktywnej, która opuściła Konga w latach 1930—1935 (wykres 14). Nie licząc misjonarzy i personelu administracji publicznej wartość ta zmalała o ok. 50%. Było to głównie rezultatem odpływu ludności przybyłej do Konga w okresie boom'u końca lat dwudziestych. Charakterystyczne jest, że o ile w 1930 r. mężczyźni stanowili jeszcze 65% bia-

⁶⁷ Van de Putte, op. cit.

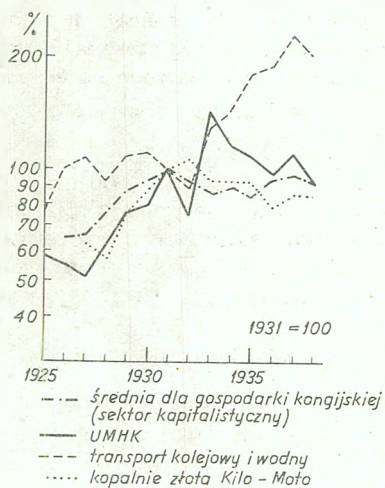
Wykres 13. Wskaźniki ilościowe produkcji i konsumpcji tkanin w Kongu

Źródło: jak do wykresu 3

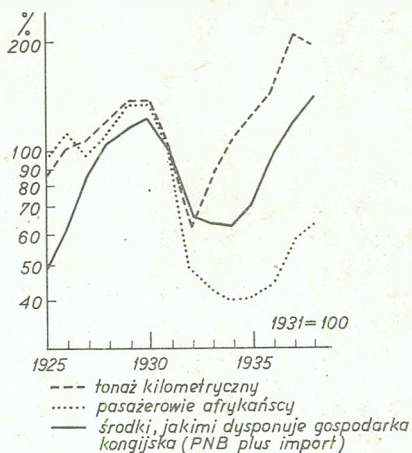
Wykres 14. Wskaźniki ilościowe przyrostu siły roboczej zatrudnionej w ramach gospodarki kapitalistycznej Konga

Źródło: jak do wykresu 3

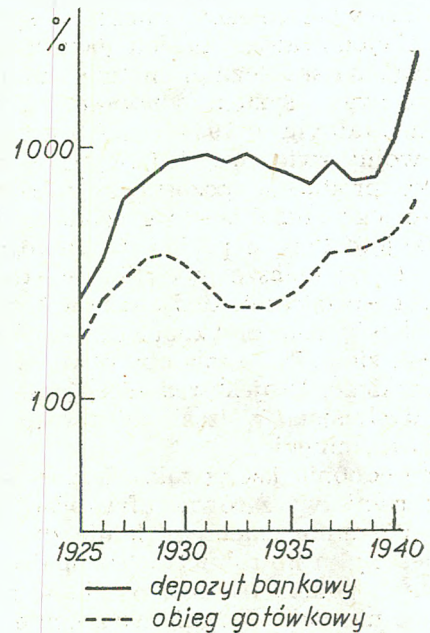
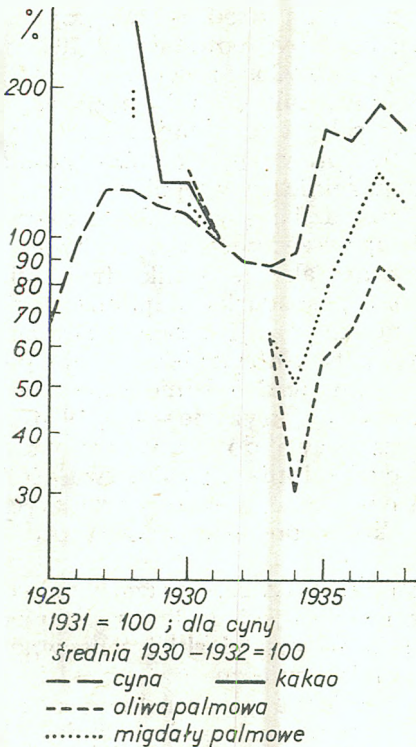
Wykres 15. Produktywność afrykańskiej siły roboczej we wskaźnikach

Źródło: jak do wykresu 3

Wykres 16. Wskaźniki rozwoju transportu

Źródło: jak do wykresu 3

Wykres 17. Ceny transferu niektórych produktów gospodarki kongijskiej we wskaźnikach. Uwaga: eksport cyny został wstrzymany w 1931 r.

Wykres 18. Obrót pieniężny w milionach franków

Źródło: jak do wykresu 1, 1957, s. 6

łej ludności, to w 1935 r. było ich już tylko 60% i 55% w 1938 r., mimo stałego wzrostu liczby misjonarzy⁶⁸.

Z politycznego punktu widzenia istotny był fakt, że dość znaczne zmniejszenie się liczby funkcjonariuszy administracji kolonialnej (w wyniku oszczędności budżetowych) było w części kompensowane stałym wzrostem liczby misjonarzy katolickich. Przedstawiali oni sobą obecność belgijską i pod względem akcji politycznej wspierali administrację. Nie należy zapominać, że w ramach porozumienia z państwem szkolnictwo pozostaje tam praktycznie w rękach misji.

Rola, jaką w pokonaniu trudności gospodarczych wyznaczyła rolnictwu wypaleniskowemu administracja, i wynikające stąd trudności polityczne oraz konieczność rozszerzenia rynku wewnętrznego doprowadziły do podjęcia dyskusji nad systemem upraw obowiązkowych i jego użytecznością. Po powrocie z podróży w Kongu w 1932 r. następcą tronu belgijskiego w swym przemówieniu do Senatu zapowiedział oficjalnie

⁶⁸ Dossier — Réorganisation administrative, 1931—1933, Archives de la Division Régionale des Affaires Politiques du Shaba à Lubumbashi.

program intensyfikacji rolnictwa kongijskiego na drodze tzw. *paysannats*. Pierwszym krokiem ku modernizacji miał być powstały w 1933 r. Institut National pour l'Étude Agronomique du Congo belge (INEAC), który przejął dawne plantacje i stacje doświadczalne. Miał on się zająć intensywnie selekcją upraw, dostarczaniem rolnictwu kongijskiemu wyselekcjonowanych nasion, poprawą techniki uprawy itd., a także poszukiwać najskuteczniej metody intensyfikacji rolnictwa wypaleniskowego. Tak zwany system *paysannats indigènes* narodził się w stadium eksperymentalnym w 1936 r., nie został jednak upowszechniony przed końcem II wojny światowej⁶⁹. Oficjalnie został uznany fakt, że rolnik afrykański jako producent pozostawał właściwie poza gospodarką kapitalistyczną i że jego udział w tej gospodarce był wynikiem presji administracyjnej. Przyjęto też, że poziom technologiczny rolnictwa afrykańskiego nie pozwalała na głębsze modyfikacje strukturalne ani w dziedzinie społecznej, ani gospodarczej. Podjęto nawet, bezpośrednio po kryzysie — w 1936 r., dyskusję nad przyznaniem Afrykańczykom prawa do prywatnej własności ziemi⁷⁰, co miałyby otworzyć drogę do kapitalizacji rolnictwa afrykańskiego. Projekt ten nie ujrzał światła dziennego, a szereg przyjętych w dyskusjach w czasie kryzysu prawd w okresie nowej prosperity poszło w zapomnienie.

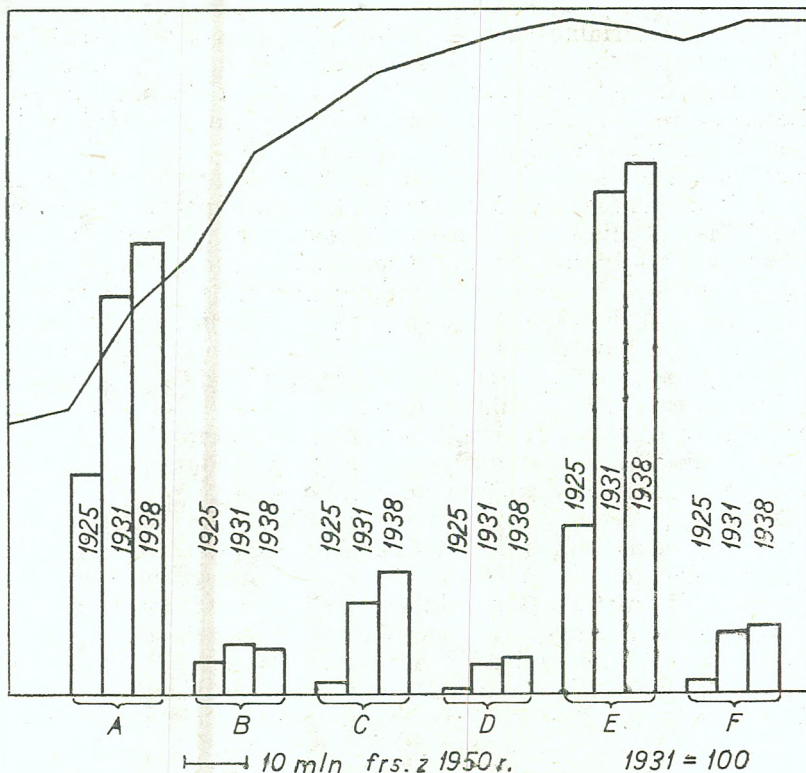
Podobnie jak w zakresie przemysłu kapitalistycznego, także w zakresie rolnictwa zarówno afrykańskiego, jak i europejskiego kryzys stawał na porządku dziennym konieczność przejścia do gospodarki intensywnej. Niestety, o ile rolnictwo europejskie otrzymało konieczne na ten cel kredyty i pomoc INEAC, o tyle w zakresie rolnictwa afrykańskiego dokonano niewiele. Jedynie narzucenie wyselekcjonowanych nasion i sadzonek ze stacji INEAC oznaczało w końcu lat trzydziestych konkretny postęp, jeśli chodzi o wydajność upraw przemysłowych, a w pewnym stopniu również i przeznaczonych na konsumpcję lokalną. Wprowadzenie obowiązkowego nauczania rolniczego do szkół wiejskich⁷¹ było posunięciem bez przyszłości, gdyż brak personelu i doświadczeń w tej dziedzinie sprawdzał lekcje rolnictwa do zajęć w ogródku szkolnym, z którego zbiory trafiały często na stół misjonarzy.

Istotnym przedsięwzięciem tego okresu była próba umiarkowanej modernizacji organizacji politycznej społeczeństwa afrykańskiego. Sam projekt narodził się z dyskusji i sytuacji poprzedzających kryzys: powstanie skupisk robotniczych wokół ośrodków przemysłowych i konieczność nadania im jakiejś formy organizacji administracyjnej oraz przekonanie części praktyków kolonizacji o konieczności umożliwienia pewnym gru-

⁶⁹ „Bulletin Agricole du Congo Belge et du Ruanda-Urundi”, volume jubilaire 1910—1960, R. J. Cornet, *Les phares verts*. Bruxelles 1965, Installation de l'INEAC. „Bulletin Agricole du Congo belge et du Ruanda-Urundi” XXV 1934; s. X; E. Leplae, *Les avantages et les modalités d'introduction du paysannat intégral au Congo belge*. „Congo” 1934, s. 504—527 i Comité permanent du Congrès Colonial National, *Paysannat indigène*. „Congo” 1934, s. 390—396.

⁷⁰ Zob. Sous-Commission du Katanga pour la Protection des Indigènes session 1936—1937, L. Guebels, *Relation complète des travaux de la Commission Permanente pour la Protection des Indigènes*. Gembloux, s. d., s. 460, a także P. V. tejsze *Sous-Commission Archives du Parquet à Lubumbashi*.

⁷¹ Zob. instrukcje Generalnego Gubernatora na ten temat — Archives de la Direction Régionale de L'Enseignement du Shaba à Lubumbashi. Dziękuję panu W. Rabczukowi za zwrócenie mi uwagi na ten dokument.

Wykres 19. Dopyływ kapitałów dla gospodarki kapitalistycznej Konga

Krzywa przedstawia wskaźnik przyrostu kapitałów realnie wydatkowanych netto w rocznych wartościach kumulowanych, we frankach 1950 r., 1931 = 100. A — Léopoldville; B — Equateur; C — Orientale; D — Kivu; E — Katanga; F — Kasai

Zródło: jak do wykresu 3.

pom Afrykańczyków życia poza grupą plemienną. W 1931 r. wszedł w życie dekret zezwalający na tworzenie afrykańskich skupisk miejskich o własnym (bardzo ograniczonym) samorządzie, a następnie w 1933 r. podjęto próbę utworzenia zbliżonych, jeśli chodzi o aspekt samorządowy, lecz opartych politycznie o „tradycję plemienną” terytorialnych jednostek wiejskich — sektorów⁷². Reformy z 1931 i 1933 r. poprzez utworzenie odrębnych kas afrykańskich jednostek administracyjnych (zezwała na nie już ustawa budżetowa z 1930 r.): szefostw, sektorów, centrów miejskich, zasilanych z dochodów własnych, pozwalały na odciążenie administracji centralnej od pewnych wydatków. Jest rzeczą charakterystyczną np., że prawie równocześnie, w 1933 r., nastąpiło przeklasyfikowanie dróg i powstała kategoria dróg o znaczeniu

⁷² Większość wypowiedzi na ten temat została opublikowana w czasopiśmie „Congo” w 1924—1938. Interesujące są też na ten temat Archives de la Division Régionale des Affaires Politiques du Haut-Zaïre à Kisangani, dossier Politique indigène.

lokalnym, które miały być utrzymane przez wspomniane już afrykańskie jednostki terytorialne, przy ewentualnych subsydiach państwowych. Zasięg interwencji finansowej tych kas będzie się stale rozszerzać, a podstawowym źródłem ich dochodu stanie się dodatek do podatku pogłównego. Reformy te nie miały związku z kryzysem i oszczędnościami, jakie musiała poczynić administracja lokalna⁷³.

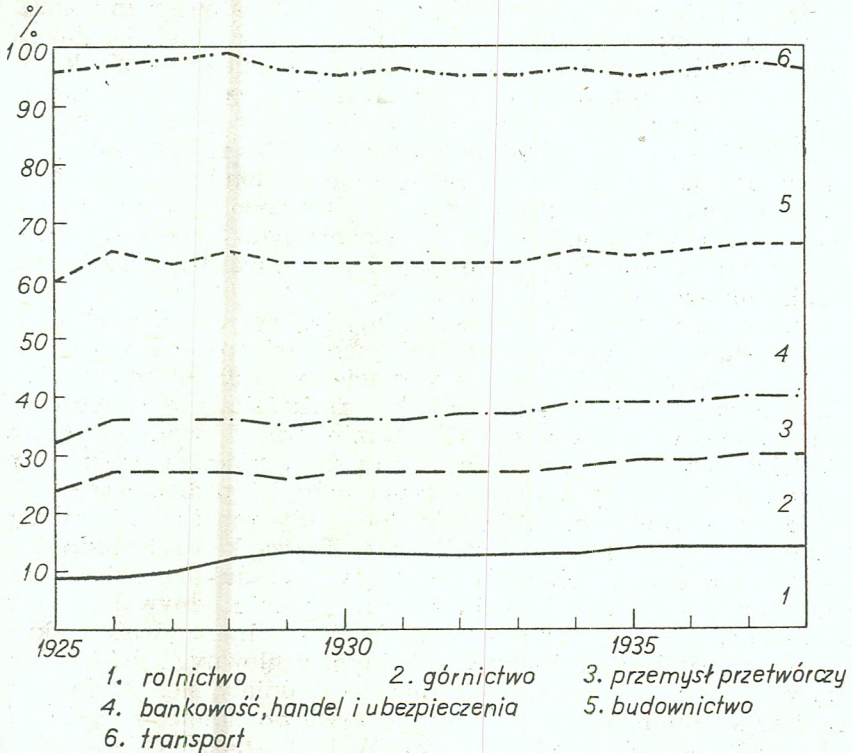
W nowym systemie administracyjnym szefowie afrykańscy coraz bardziej przybierali charakter funkcjonariuszy administracji europejskiej mimo oficjalnej etykiety administracji pośredniej i tradycyjnego charakteru władzy politycznej szefa. Konieczność zmniejszenia wydatków budżetowych była też jednym z czynników wzmocnienia roli szefów jako pomocniczych funkcjonariuszy administracji kolonialnej. Pozwoliło to na utrzymanie, a nawet wzmocnienie akcji kolonizacyjnej przy niewielkiej obniżce personelu europejskiego. Wszystko działo się jednak nadal pod ścisłym nadzorem administratora.

Z punktu widzenia organizacji wewnętrznej administracji europejskiej należy odnotować likwidację dawnego podziału kraju na cztery prowincje i zastąpienie ich sześcioma. Trzy dawne prowincje o największych tendencjach autonomicznych: Congo Kasai, Wschodnia i Katanga zostały rozbite, każda z nich utraciła część swego obszaru na rzecz nowo powstałych: Kasai (de Lusambo) i Kivu (de Costrermansville). Funkcja dawnego Wicegubernatora Generalnego została zastąpiona przez funkcję Komisarza prowincjonalnego o znacznie mniejszym zasięgu uprawnień. Stał się on pośrednikiem między administracją centralną a administratorami terytorialnymi, działając za pośrednictwem Komisarzy dystryktów, którzy z dawnych funkcji zachowali jedynie obowiązki kontrolerów akcji administratorów. W ten sposób polityczna inicjatywa lokalna została wydatnie ograniczona. Na najniższym szczeblu terytorialnej organizacji europejskiej funkcjonariuszem działającym bezpośrednio i odpowiedzialnym za politykę afrykańską był Administrator. Komisarz dystryktu był jedynie organem kontroli i transmisji. Na szczeblu prowincji podstawową rolę praktyczną odgrywały wyspecjalizowane biura, sam Komisarz prowincji był raczej wykonawcą zleceń aniżeli odpowiedzialnym funkcjonariuszem politycznym. Motywy finansowe odgrywały w tych reformach istotną rolę — jak to podkreślał projekt budżetu na 1934 r. — niemniej jednak motywem politycznym było zneutralizowanie tendencji autonomistycznych, co zresztą dał do zrozumienia Gubernator Generalny Tilkens na otwarciu Rady Rządowej w 1934 r.⁷⁴ System 6 prowincji, jakkolwiek ostro krytykowany przez zwolenników szerokiej autonomii Konga, zwłaszcza białych kolonów⁷⁵, utrzymał się aż do czasu uzyskania niepodległości.

⁷³ Odnośnie do instrukcji oficjalnych na ten temat zob. F. Gevaerts, *Vademecum à l'usage du service territorial*. Léopoldville 1953 i *Recueil à l'usage des fonctionnaires*, op. cit., wydanie 1935.

⁷⁴ Van der Kerken, op. cit. proponuje tę reformę w 1931 r. Na temat szczegółów samej reformy zob. Dossier Reorganisation administrative, op. cit. Allocution du Gouverneur Général Tilkens à l'ouverture du Conseil du Gouvernement, juillet 1934.

⁷⁵ Moulaert, op. cit., a także G. Andreiu, *La colonisation blanche au Congo, Rapport présenté au Conseil Général de la Fédération des Groupements et Associations du Congo belge à Elisabethville le 5 août 1938*.

Wykres 20. Struktura dopływu kapitałów, w procentach, według gałęzi produkcji (roczne wartości kumulowane, we frankach 1950 r.)

Źródło: jak do wykresu 3

Ostatnim posunięciem politycznym — mimo pozorów akcji wyłącznie gospodarczej — było utworzenie kredytu rolnego, przeznaczonego na podtrzymanie plantacji europejskich, przede wszystkim kawy w Kivu, które stało się w końcu lat dwudziestych ziemią obiecaną białej kolonizacji rolnej, podobnie jak kiedyś Katanga⁷⁶. Z gospodarczego punktu widzenia produkty plantacji europejskich odgrywały znikomą rolę, poza zaopatrzeniem ludności europejskiej w pewne produkty konsumpcyjne jak mleko czy jaja. Do 1928 r. europejska produkcja eksportowa pochodzenia roślinnego (poza wyrobami palmy oliwnej, które w tym okresie pochodziły wyłącznie ze zbieractwa afrykańskiego) stanowiła od 1 do 2% wartości eksportu, w 1930 r. osiągnęła 5%, a w latach następnych ustabilizowała się na poziomie od 4 do 6% rocznej wartości eksportu (wykres 5). Kawa stanowiła ok. 80% wartości eksportu pochodzącego z plantacji europejskich. Pod hasłem ratowania belgijskich oszczędności zainwestowanych w Kongu, a przede wszystkim belgijskiej obecności w Kolonii, został utworzony Fundusz kredytu rolnego, który wspierał belgijskie plantacje, zwłaszcza poza Katangą, gdzie już od lat pań-

⁷⁶ Zob. Jewsiewicki i Muhima Faradje, *op. cit.*

stwo udzielało istotnej pomocy belgijskiemu kolonatorowi rolniczemu, a to ze względów politycznych (aby wzmocnić obecność belgijską na granicy Rodezji brytyjskiej). Pomoc dla kolonatu belgijskiego będzie kontynuowana bardziej ze względów politycznych niż gospodarczych, czemu dość wyraźnie da wyraz Komitet Specjalny Katangi, odpowiedzialny za kolonizację białą na obszarze tej prowincji. W 1935 r. przy Ministerstwie Kolonii w Brukseli powstał Office de Colonisation⁷⁷, a w ślad za nim odpowiednie biura na szczeblu rządu centralnego i prowincji. W ten sposób uzyskała oficjalne poparcie i uznanie polityczne najbardziej reakcyjna grupa społeczeństwa europejskiego, najbardziej też zasiedziała w kolonii i opuszczająca ją najtrudniej⁷⁸.

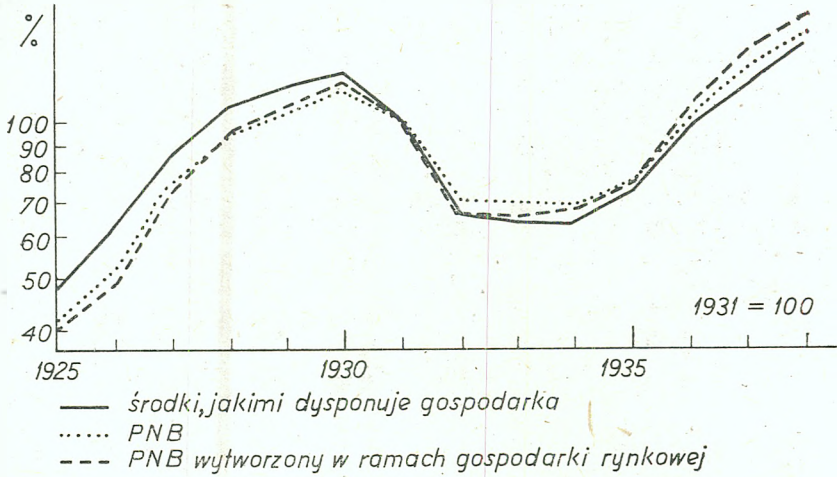
Przejdźmy do konsekwencji społecznych kryzysu. Charakterystyczne było nastawienie, zwłaszcza w rejonach poddanych intensywnej rekrutacji siły roboczej, że kryzys wreszcie pozwoli administracji terytorialnej na zajęcie się lokalną polityką afrykańską i wzmocnienie kontroli społeczeństwa afrykańskiego⁷⁹. Administrator zwolniony od swych obowiązków kontrolera, a czasem wręcz pomocnika rekrutanta, powinien był poświęcać jak najwięcej czasu ludności podlegającego mu terenu. Nawet w rejonach, gdzie rekrutacja siły roboczej nie odgrywała większej roli, kryzys miał pozwolić na ściślejszą kontrolę ludności. Zahamowanie operacji handlowych dotyczących produktów zbieractwa, takich jak kopal, stabilizowało ludność. Zbiór kopalu odbywał się w okresie niskiego poziomu wód na terenach bagiennych rozlewisk rzeki. Stąd w okresie zbioru kopal, który był jednym z głównych źródeł dochodu dla tej prowincji, całe połacie Równika wyludniały się. Wydaje się, że reorganizacja administracyjna tylko przejściowo zmniejszyła intensywność kontroli administracyjnej w latach 1931—1933. Zwiększenie obowiązków szefa w zakresie nadzoru nad ludnością i informowania administratora kompensowało w pełni niewielki spadek liczby administratorów. Równocześnie zresztą został zorganizowany cały system nadzoru i informacji politycznej, mający na celu walkę z ruchami religijnymi, uważanymi za wrogie autorytetowi tudzież cywilizacji europejskiej. Misje katolickie odegrały w tym zakresie bardzo aktywną rolę, używając katechetów jako agentów wywiadu. Biskup Katangi mgr de Hempinne był inicjatorem utworzenia w tej prowincji Tajnego Komitetu organu stanowego, rodzaju tajnej policji na najwyższym szczeblu, przeznaczonego do walki z akcjami antybelgijskimi.

Przypomnijmy, że w pierwszej fazie kryzysu administracja starała się za wszelką cenę ratować budżet, zwiększając stopę podatku pogłównego, przy jednoczesnym spadku cen artykułów rolnych i gwałtownym zmniejszaniu się rynku pracy. Sytuacja podatkowa była tak trudna, że wprowadzono ustawowo tzw. *contraite mitigée*, to jest możliwość od-

⁷⁷ B. Jewsiewicki, *Etude analytique des archives administratives zairoises*. Lubumbashi 1974.

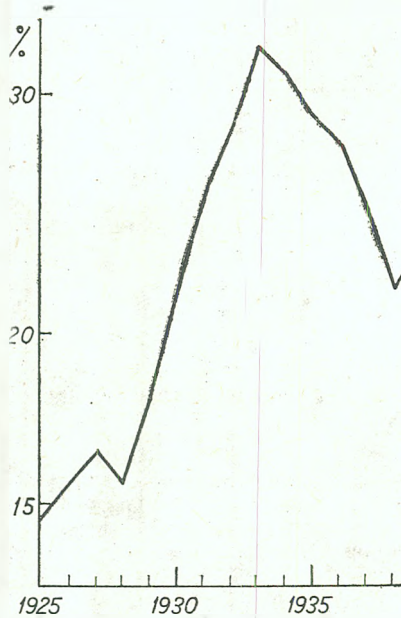
⁷⁸ Zob. Conseil de Province 1945—1959 (powielone teksty sprawozdań z obrad) i prace seminaryjne poświęcone grupom nacisku w ramach Rad Prowincjonalnych pięciu prowincji kongijskich w ramach mego wykładu *Histoire du Zaïre moderne*. Lubumbashi 1973/1974.

⁷⁹ Zob. list Komisarza Dystryktu do Administratora terytorium Elisabethville z 11 XII 1933, gdzie powołuje się on na instrukcje Gubernatora — Archives de la zone de Sakania.

Wykres 21. Ewolucja gospodarki kongijskiej we wskaźnikach

Zródło: jak do wykresu 3

Wykres 22. Przyrost liczby raportów administracyjnych, poświęconych afrykańskim ruchom religijnym. Średnia ruchoma pięcioletnia

Zródło: Na podstawie tajnego raportu Administration de la Sureté du Congo belge, 1949, Archives de la zone de Bomongo

pracowania przy robotach publicznych części lub całości podatku⁸⁰. Administracja ze wszystkich stron sygnalizowała, że pieniąż stawał się na wsi zjawiskiem coraz rzadszym. W dodatku począwszy od 1930 r. zaczęły powstawać pierwsze kasy administracyjne szefostw, a następnie sektorów, co pociągnęło za sobą zwiększenie podatku poprzez dodatkowe wpłaty na rzecz tych kas. W 1931 i 1932 r. doszło do tego, że w wielu rejonach ludność musiała ponad 70% dochodu rocznego ze sprzedaży płodów rolnych przeznaczać na opłacenie podatku pogłównego. Charakterystyczne dla tego stanu rzeczy było załamanie się hodowli drobnego inwentarza (w początku lat trzydziestych), który sprzedawano, by uwolnić się od ciężącego podatku⁸¹.

W tym samym czasie, zgodnie z postulatami handlu europejskiego, ale też i samej administracji, która uważała, że wysiłek gospodarczy ludności wiejskiej ułatwia administrowanie nią, wzrósł nacisk na wieś poprzez system upraw obowiązkowych. Przy ogromnym spadku cen i płac ludność odczuwała często te nowe obowiązki jako swego rodzaju pracę przymusową. Wybuchaly na tym tle rewolty wiejskie, z których najszerzy wydzźwięk zyskała rewolta Pende, zwana też rewoltą w Kwango z 1931 r. Echa tych wydarzeń, m. in. w parlamencie belgijskim już w 1932 r. doprowadziły do obniżenia stopy podatkowej. Był to także jeden z elementów, które zainicjowały dyskusję nad modernizacją rolnictwa i społeczeństwa rolnego Konga⁸².

Równolegle z gwałtownymi atakami oporu, ale w stopniu znacznie bardziej powszechnym rozprzestrzeniała się bierna reakcja ludności, wyrażająca się przede wszystkim w przekonaniu, że nadszedł kres dominacji belgijskiej. Oto jeden z przykładów tej propagandy: „[Mulowa Kiangala] s'est présenté dans plusieurs villages du territoire de Likasi où il s'est fait passer comme Dieu ou fils de Dieu disant qu'il allait faire mourir les «Bwana Mon Père» que ceux-ci se méconduisaient, que les Américains viendraient sous peu pour expulser le Bula Matari”⁸³. Zmniejszenie obecności białych w wyniku kryzysu handlu i przemysłu, defetystyczne nastroje ludności białej i gwałtowny wzrost wyzysku gospodarczego dały początek powszechnym w całym Kongu pogłoskom, że przyjdą wkrótce Amerykanie, by uwolnić Kongo od Belgów. Równocześnie w warunkach niepokoju, jaki ogarnął całe społe-

⁸⁰ Archives de la Direction Régionale des Affaires Sociales du Shaba à Lubumbashi i prace seminaryjne poświęcone podatkowi pogłównemu w Katandze na podstawie tych archiwów, w ramach wspomnianego już wykładu Histoire du Zaïre moderne.

⁸¹ Plan décennal, s. 570.

⁸² Sikitele-Gize, *La révolte Pende (mai—septembre 1931)*. Lovanium 1970—1971, mémoire de licence i tenże, *Les racines de la révolte Pende de 1931*. „Etudes d'Histoire africaine” V, 1973, s. 99—155, Révolta Shimba (Dekese-Kole). Zob. praca doktorska Th. Turner, nie opublikowana. Dziękuję Autorowi za udostępnienie tej pracy. Révolta Momboyo (Równik) — G. Moulaert, *Vingt ans à Kilo-Moto*. Bruxelles 1950.

⁸³ Zob. Kanku Bona-Mmudipanu, *La propagande communiste en Afrique et le pouvoir colonial belge dans la province du Katanga (Région, du Shaba) (1920—1940)*. Lubumbashi 1971—1972, mémoire de licence, a szczególnie nie znane autorowi Dossier Communisme — Archives de l'Archevêché à Lubumbashi. Zob. też Rapport annuel AIMO de la Province Orientale 1931. Note pour Monsieur le Conseiller Juridique, Elisabethville, 4 XII 1931, Archives de la Direction Régionale des Affaires Politiques.

czeństwo, białe i czarne, trudności gospodarczych i zachwiania się dominującej pozycji białych w wyniku kryzysu — nastąpił intensywny wzrost afrykańskich ruchów religijnych, zarówno tradycyjnych, jak i sekt chrześcijańskich. W Katandze rozprzestrzeniła się gwałtownie Kitawala (afrykańska forma Watch Tower), wprowadzona tutaj w połowie lat dwudziestych. Poprzez zesłania adeptów administracja szybko rozprzestrzeniła tę sekcję na obszar prawie całego kraju. Wydaje się, że również kimbangizm (ruch powstały w dolnym Kongu w początkach lat dwudziestych) zyskał nowe tereny, choć czasem chodziło o proroków posługujących się jedynie nazwiskiem Kimbangu (więzionego w tym czasie w Elisabethville) i których doktryna była często bardziej radykalna niż sam kimbangizm⁸⁴. Bardzo trudno jest powiedzieć, czy załączony wykres ukazuje jedynie zaniepokojenie administracji wobec fermentu, jaki narastał w społeczeństwie afrykańskim, czy też jest reprezentatywny dla rozwoju ruchów społecznych (wykres 22). Z całą jednak pewnością intensywny wzrost nadzoru nad wszelkimi ruchami społecznymi afrykańskimi wyraża sytuację, jaka wytwarza się między dwiema grupami. Z drugiej strony znane są instrukcje administracji wymagające zacieśnienia nadzoru i kontroli nad Afrykańczykami. Obawy dotyczyły zarówno penetracji komunizmu, jak i antybelgijskiej propagandy misji protestanckich⁸⁵.

Równocześnie w miastach i ośrodkach przemysłowych kryzys zdawał się zapoczątkować proces krystalizacji kongijskiej elity przemysłowej i biurokratycznej. Jak już wspomniano, kryzys zbiegł się z przemianami strukturalnymi gospodarki kongijskiej, czego rezultatem była konieczność jej modernizacji i mechanizacji. Masowe zwolnienia robotników i personelu europejskiego, zbyt kosztownego w okresie kryzysu, zmuszały i pozwalały zarazem na szersze zastosowanie wykwalifikowanego personelu kongijskiego. Społeczeństwo białe nie potrafiło oprzeć się tym posunięciom w obronie własnych interesów, jak to się działo w Afryce południowej⁸⁶. Również administracja metropolitarna usiłowała zafrykanizować pomocniczy personel administracyjny, lecz napotykała zdecydowany opór miejscowych funkcjonariuszy⁸⁷. Zostali zastąpieni przez Kongijczyków nie tylko biali, a zapewne nawet w większym niż biali stopniu afrykańscy pracownicy wykwalifikowani, pochodzący czy to z Rodezji lub Nyassy, czy też z Afryki zachodniej, którzy w wielu gałęziach gospodarki stanowili pokaźną grupę wśród personelu pomocniczego. Zaangażowani w początkowym okresie kolonizacji, często w ich krajach pochodzenia, znaleźli się oni w Kongu, by wypełnić brak euro-

⁸⁴ Administration de la Sureté, Rapport de synthèse — Kitawala, również dossier Kitawala, Mgr de Hemptienne, Archives de l'Archevêché i dossier Sureté, Archives de la Division Régionale des Affaires Politiques du Shaba à Lubumbashi.

⁸⁵ Note du Chef du Service Provincial des AIMO. Elisabethville, 12 III 1932 — „Afin de prévenir les troubles comme il y en eut dans diverses parties de la Colonie, le Ministre recommande d'adopter une politique de prévoyance basée d'une part sur une occupation efficace des Territoires par la Police et d'autres part sur l'intensification des contacts entre l'Administration Territoriale et les milieux indigènes”.

⁸⁶ E. Roux, *Time longer than Rope*. Madison 1964, s. 143—170.

⁸⁷ Dossier Reforme Administrative,teczka Personnel noir, Archives de la Division Régionale des Affaires Politiques du Shaba à Lubumbashi.

pejskiego personelu pomocniczego. Ze względu na wysokie zarobki znaleźli się oni dość szybko wśród ofiar kryzysu, tym bardziej że kongijski personel wykwalifikowany był tańszy i mniej wymagający. Wielkie przedsiębiorstwa rozpoczęły już w końcu lat dwudziestych formowanie wyspecjalizowanej siły roboczej, a nieliczne szkoły bądź zawodowe, bądź dla personelu biurowego, zorganizowane przez państwo i misje, zaczęły też powoli przynosić rezultaty, co pozwoliło na dokonanie operacji. Jest charakterystyczne, że w UMHM po kryzysie Afrykańczycy stali się operatorami szeregu urządzeń mechanicznych, przede wszystkim pojazdów, podczas gdy uprzednio były one prawie wyłącznie obsługiwane przez białych.

Na podstawie dekretu z 1931 r. organizacja ośrodków miejskich w okresie kryzysu (1932—1935)⁸⁸ pozwalała na całkowite objęcie ich kontroli przez administrację — mimo pozorów samorządu afrykańskiego. Równocześnie korzystając z trudności okresu kryzysu udało się zniszczyć wewnętrzne życie miejskie. Misje katolickie okazały się niezdolne do kontroli nad stowarzyszeniami afrykańskimi, wobec czego zostały zlikwidowane. Próby zorganizowania się elity miejskiej, tak jak w Elisabethville, wokół gazety Ngonge były natychmiast torpedowane jako niebezpieczne⁸⁹. W końcu jedyną formą organizacji, jaka w ramach legalnych pozostała do dyspozycji Afrykańczyków, były stowarzyszenia dawnych uczni Ojców ..., rodzaj stowarzyszeń kulturalnych i samopomocy, ściśle kontrolowanych przez misjonarzy⁹⁰, ale dające członkom szereg konkretnych korzyści.

Jeżeli chodzi o społeczeństwo białe, to wydaje się, iż wyszło ono z kryzysu rozbite, sterroryzowane przez masowe zwolnienia lat 1930—1932. Jest rzeczą charakterystyczną, że białe społeczeństwo Katangi, zdolne w latach 1919/1920⁹¹ do długotrwałych akcji strajkowych, w okresie kryzysu nie reagowało. Dopiero w okresie II wojny światowej ponownie wybuchły w Katandze i innych ośrodkach kraju masowe strajki. Koszmar kryzysu przetrwa aż do tego czasu. W pierwszej petycji strajkującej robotnicy biali z Jadotville domagali się gwarancji pracy, by nie dopuścić do masowych zwolnień⁹². Społeczeństwo białe wyszło z kryzysu całkowicie poddane administracji i przedsiębiorstwom, tym bardziej że nowa organizacja administracyjna dokonała neutralizacji dawnych tendencji autonomistycznych. Odeszli też ze sceny kolonialnej tacy ludzie jak Moeller czy Heenen, którzy kierując prowincjami Wschodnią i Katangą, usiłowali prowadzić własną politykę, jak na owe czasy bardzo nowoczesną i dość odległą od oficjalnej linii polityki pośredniej administracji centralnej. Na ich miejsce przyszli Komisarze prowincji, wykonujący polecenia administracyjne i nadzorujący podległy im aparat biurokratyczny.

⁸⁸ L. de Saint-Moulin, *Histoire des villes du Zaïre*. „Études d'Histoire africaine” VI, 1974, s. 137—167.

⁸⁹ Dossier Sûreté już cytowane.

⁹⁰ B. Fetter, *African Associations in Elisabethville, 1910—1935. Their Origins and Development*. „Études d'Histoire africaine” VI, 1974, s. 205—225.

⁹¹ Grèves 1920, Archives du Parquet à Lubumbashi i B. Jewsiewicki, *Étude analytique...*, annexe.

⁹² Memorandum robotników UMHK w Jadotville, Archives de l'Archevêché à Lubumbashi.

Nową linię polityczną narzuci P. Ryckmans, jedna z największych postaci belgijskiej administracji kolonialnej. Będzie ona jednak diametralnie różna od polityki Heenena, De Meulemestera czy Moellera. Ryckmans zorganizuje kolonię nowoczesną, o nowoczesnej, efektywnej, lecz scentralizowanej administracji. Przedstawiał on sobą typ administratora nowoczesnego, niemalże technokraty, zwolennika ścisłej kontroli administracji publicznej nad całością życia kraju, człowieka o poglądach zbliżonych w zakresie stosunków z przemysłem do rooseweltańskiego *New Deal*. Syntetyzując, można stwierdzić, że dążył on do stworzenia totalitarnego społeczeństwa kolonialnego pod światłą kontrolą administracji. Ryckmans w znacznie większym stopniu aniżeli jego poprzednicy na tym stanowisku zdawał sobie sprawę z roli Afrykańczyków w rozwoju kolonii i z konieczności progresywnej modernizacji społeczeństwa afrykańskiego⁹³.

Po kryzysie społeczeństwo afrykańskie weszło w okres „totalitaryzmu oświeconego”. Coraz ściślej kontrolowani przez własnych szefów (prawie funkcjonariuszy administracji kolonialnej) przez administratora i misjonarzy, poddani obowiązkowi pracy, teoretycznie 60 dni w roku, praktycznie przeważnie więcej, pomijając uprawy na własny użytek i inne zajęcia gospodarcze, poddani regularnym spisom, ale też zarazem coraz większej kontroli i lepszej opiece lekarskiej, prowadzili Afrykańczycy na wsi życie stosunkowo spokojne, bez groźby klęski głodu, ale też bez perspektywy lepszego jutra. Ustabilizowanie się afrykańskiego społeczeństwa „przemysłowego” w ramach ustaw legalnych z 1931 r. lub w ramach obozów dla robotników wielkich przedsiębiorstw otworzyło po kryzysie, gdy znowu zaczęły wzrastać potrzeby w zakresie siły roboczej, nowe możliwości. Zarobki miejskie były wyższe, miasto przyciągało oddaleniem od społecznych ram życia klanowego, które w wyniku polityki administracji pośredniej były na wsi nienaruszalne. Opierając się na niewielkiej grupie, która reprezentowała kryzys w mieście i nie miała już wówczas żadnych związków ze swoją wsią, swym klanem, rozpocznie się proces formowania się proletariatu kongijskiego, który w okresie II wojny światowej da o sobie znać masowymi ruchami strajkowymi⁹⁴. Brak siły roboczej, a więc brak podaży na rynku pracy, nie będzie już nigdy, po kryzysie, hamulcem dla rozwoju gospodarki kapitalistycznej, mimo że w 1936 r. liczba robotników afrykańskich osiągnęła poziom z 1929 r. i stanowiła 20% męskiej ludności aktywnej. Połączony od II wojny światowej, przy znacznym wzroście popytu na rynku pracy, powstanie problem wychodźstwa ze wsi i wyludnienia się wsi z elementów aktywnych. Proces proletaryzacji dokonał się w drodze zablokowania ewolucji społeczeństwa afrykańskiego⁹⁵, przy równoczesnej polityce egalitarności administracji, prowadzącej do sytuacji, w której wszyscy mogą przeżyć i nikt nie może się wybić. Sam zresztą system upraw przymusowych, utrzymanie klanowej własności ziemi, władzy

⁹³ P. Ryckmans, *Etapas et Jalons*, Bruxelles 1940 i tenże, *Dominer pour servir*, Bruxelles 1948.

⁹⁴ Zob. B. Jewsiewicki, Kilola Lema et J. L. Vellut, *Documents pour servir à l'Histoire sociale du Zaïre: Grèves dans le Bas-Congo (Bas-Zaïre) en 1945*, „Études d'Histoire africaine” V, 1973, s. 155—188.

⁹⁵ Ibidem.

szefa jako szefa tradycyjnego musiały doprowadzić do dezintegracji jednostki przedsiębiorczej i jej odpływu do miasta. Inaczej weszłaby ona w nieunikniony konflikt bądź to z szefem chronionym przez administrację, bądź bezpośrednio z administracją, bądź wreszcie z misjonarzami, i w ramach kary administracyjnej zostałaby zesłana do innej wsi i w innym krańcu kraju. Rezultatem modernizacji społeczeństwa wiejskiego poprzez szkołę, poprzez okresową pracę w mieście, poprzez oddziaływanie gospodarki rynkowej mogło być jedynie wychodźstwo do miasta. Ramy społeczno-polityczne utwierdzone dekretem z 1933 r. uniemożliwiały praktycznie modernizację społecznych struktur wiejskich, aby unikać proletaryzacji wsi.

Podczas kryzysu i w okresie po kryzysie mobilność geograficzna Afrykańczyków wyraźnie zmniejszyła się. Wynikało to z pewnością z porzucenia systemu pracy „migracyjnej” — *travail migrant* i stabilizacji z jednej strony społeczeństwa „przemysłowego” i z drugiej — społeczeństwa rolnego, oraz ze wzmocnienia kontroli nad ruchami ludności w związku z obawą przed ruchami religijnymi, uważanymi za wywrotowe. Wykres 16 zdaje się dość dobrze odzwierciedlać ten spadek mobilności geograficznej na większych dystansach, przy użyciu nowoczesnych środków transportu. Osłabienie mobilności wynikało również ze spadku dochodów rolnych w okresie po kryzysie, co mimo poprawy, wynikłej przede wszystkim ze wzrostu produkcji, było dotkliwie odczuwane przez społeczeństwo afrykańskie. Innym czynnikiem zarówno kontroli, jak i stabilizacji ludności był wzrost upraw obowiązkowych, których wykonanie pochłaniało coraz to więcej czasu.

Z gospodarczego punktu widzenia 1933 r. wydaje się być punktem wyjścia z kryzysu (wykresy: 10, 11, 14, 18, 21). Reforma monetarna i celna przeprowadzona przez Ryckmansa, po części wbrew Brukseli, pozwalała skompensować skutki dewaluacji wobec funta szterlinga⁹⁶. Nastąpił wzrost zarówno eksportu, jak i importu (wykres 3). Wielkie przedsiębiorstwa zostały zmuszone do większego udziału w wydatkach kolonii. Wzrósł bowiem podatek dochodowy od kapitałów (12% od dywidend), wprowadzono podatek od odsetek od kapitału — 10%. Te decyzje z 1937 r. kontynuowały w praktyce politykę podatku progresywnego, zapoczątkowaną podczas kryzysu w 1933 r. W 1940 r. struktura budżetu przedstawiała się następująco: podatek pogłówny przynosił 14% dochodów, podatek dochodowy — 16%, cła — 48%, dochody własne administracji — 7%, własność państwa — 13% i różne podatki pośrednie, inne niż cła — 2%. Równocześnie dług publiczny pochłaniał już tylko 31% budżetu, co stanowiło znaczną poprawę w porównaniu z okresem poprzednim⁹⁷.

Utrzymywał się pozytywny bilans płatniczy przy stałym wzroście tonażu i wartości handlu zagranicznego. Niemniej jednak dopiero w 1939 r. zostanie osiągnięty globalny tonaż handlu zagranicznego z 1930 r. Trzeba tu zwrócić uwagę na korzystny wpływ dewaluacji franka kongijskiego na eksport. Przeznaczony głównie na rynki strefy funta szterlinga, korzystał on z dewaluacji, której skutki, w wyniku

⁹⁶ Ryckmans, *Étapes et Jalons*, s. 9—11.

⁹⁷ *Finances publiques congolaises*, op. cit.

przeprowadzonej reformy, ponosił w dużej mierze tak jak w okresie kryzysu producent rolny, czyli afrykańska gospodarka wypaleniskowa.

Kapitalistyczna gospodarka kongijska coraz bardziej integrowała się w światowym systemie kapitalistycznym. Produkcja górnicza weszła w fazę eksportu kontrolowanego przez porozumienia kartelowe. Wewnątrz kraju mechanizacja i lepsza organizacja produkcji oraz stabilizacja robotników i ich przywiązanie (systemem różnorakich korzyści materialnych) do przedsiębiorstw, w których pracowali — paternalizm — pozwalały z jednej strony na obniżkę kosztów globalnych utrzymania siły roboczej, z drugiej — na wzrost wydajności pracy (wykres 15) w porównaniu z okresem *prosperity* lat dwudziestych. Wysoka produktywność okresu kryzysu w wielkich przedsiębiorstwach wynikała z marginalnego wykorzystania możliwości produkcyjnych, co na dłuższy okres czasu nie jest możliwe.

Utrzymanie niskich cen zakupu od producenta artykułów rolnych i niskich taryf przewozowych pozwoliło na znaczne obniżenie kosztów utrzymania siły roboczej poprzez obniżenie kosztów wyżywienia robotnika. Większość przedsiębiorstw dostarczała swym robotnikom żywność w naturze. Polityka niskich cen transportu, zapewniona w znacznej części w wyniku przejęcia w 1935 r. poprzez OTRACO (przedsiębiorstwo paraetatyczne) eksploatacji tzw. drogi narodowej — transport rzeczny od Kisangani do Kinshasy i linia kolejowa Kinshasa—Matadi, pozwalały skierować na nią większość towarów eksportowanych i importowanych z kraju, a więc uniezależnić się od kolonii sąsiednich.

W przeciwieństwie do okresu poprzedniego, produkt narodowy brutto dostarczał ponad 80% środków, jakimi dysponowała gospodarka kongijska. Wzrastała stale rola eksportu, na który przeznaczano ponad 45% środków, jakimi dysponowała gospodarka. Mamy więc tu do czynienia z odwrotnością sytuacji sprzed kryzysu, kiedy to dominującą rolę odgrywał import. Istotnym natomiast problemem pozostaje stale wzrost konsumpcji wewnętrznej, co wynika w znacznym stopniu z niskiej produktywności rolnictwa i bardzo niskich cen artykułów rolnych. Fakt ten hamuje rozwój wewnętrznego przemysłu przetwórczego, który utrzymuje swą specyficzną strukturę: tkaniny dla Afrykańczyków oraz pewne przedmioty natychmiastowej konsumpcji jako swoista produkcja antyimportowa dla Europejczyków: piwo, papierosy itd. Nabiera jednak rozmachu powstałe w okresie przed samym kryzysem młynarstwo kukurydzy i manióku na potrzeby konsumenta afrykańskiego — miejskiego.

Jeśli chodzi wreszcie o dopływ kapitałów, to okres kryzysu był raczej okresem stagnacji aniżeli dekapitalizacji (wykres 19). Nie mogę ocenić, niestety, proporcji między odpływem kapitałów w postaci dywidend i procentów od pożyczek plus oszczędności personelu europejskiego lokowane w Europie i dochody przedstawicieli zawodów niezależnych, których łączna suma była oceniana przez ekonomistę belgijskiego prof. Baudouin na ok. 1 mln franków w okresie przed samym kryzysem, a samofinansowaniem przedsiębiorstw kongijskich, uważanym za istotne źródło inwestycji produkcyjnych⁹⁸.

Dopływ nowych kapitałów utrzymywał się w okresie po kryzysie na niskim poziomie, decydującą rolę grało samofinansowanie przedsiębiorstw

⁹⁸ Moulaert, *Problèmes coloniaux*.

kongijskich. W okresie 1930—1936 istotny dopływ kapitałów zasilił jedynie rolnictwo (w dużym stopniu wielką hodowlę bydła organizowaną w Katandze, na potrzeby lokalnego spożycia za pomocą kapitałów UMHK) i przemysł przetwórczy (wykres 20). Jeżeli chodzi o terytorialny rozdział kapitałów, to z nowych inwestycji w okresie kryzysu korzystały jedynie Katanga i Dolne Kongo (wykres 20), w znacznie mniejszym stopniu Prowincja Wschodnia. Prowincja Równikowa była jedynym rejonem kraju, który odczuwał niewielki odpływ kapitałów zainwestowanych. Likwidacje i redukcje kapitału społecznego w procentach całości (a nie proporcjonalnie do sumy zainwestowanej) dotknęły głównie handel, bankowość, ubezpieczenia i rolnictwo. W pierwszym przypadku — handlu i bankowości — mamy do czynienia z realnym odpływem absolutnym kapitałów, natomiast w wypadku rolnictwa — odpływ kapitałów jest w szerokim zakresie zrekomensowany nowymi inwestycjami, zarówno w wyniku interwencji państwa, jak i wielkich przedsiębiorstw.

Bilans skutków kryzysu w odniesieniu do gospodarki kongijskiej wydaje się następujący. Następuje wzmocnienie struktur kapitalistycznych, a przede wszystkim wielkich przedsiębiorstw, które przeprowadzają w okresie kryzysu szereg zmian organizacyjnych, umacniają swą pozycję, jak w wypadku przedsiębiorstw handlowych, integrują się w światowym systemie kapitalistycznym. Zmiany, jakie zachodzą w zakresie rolnictwa, pozwalają na lepsze wykorzystanie rolnictwa wypaleniskowego na potrzeby gospodarki kapitalistycznej: dostawa tanich artykułów konsumpcyjnych dla robotników przemysłowych i tanich artykułów eksportowych dla wielkiego handlu i wstępnego przetwórstwa europejskiego. W tym zakresie monopol skupu odnosił ostateczny sukces. Mimo prób stworzenia wolnych stref skupu bawełny w okresie kryzysu administracja powraca do systemu monopolistycznego okręgów skupu, przyznanych określonym przedsiębiorstwom; podobnie od dawna żądany monopol skupu owoców palmowych otrzymują olejarnie.

Dzięki interwencji administracji i przejęciu przez nią pewnych linii (OTRACO) udało się utrzymać niskie taryfy transportu, co pozwoliło na uaktywnienie handlu wewnątrz kraju i na obniżenie cen w wymianie międzyregionalnej. Kasai np. staje się głównym dostawcą kukurydzy dla Katangi, która uprzednio importowała ją w dużych ilościach z Rodezji.

Kontynuowany był zapoczątkowany tuż przed kryzysem rozwój przemysłu przetwórczego na potrzeby rynku lokalnego. Podobnie wzrosła intensywnie produkcja rynkowa rolnictwa wypaleniskowego. Ponieważ jednak ten ostatni proces dokonywał się w warunkach przymusu administracyjnego i przy niskich cenach oraz niewielkim wzroście wydajności pracy, wynikającym z braku istotnych zmian w technologii produkcji (a jedynie wprowadzenia nowych, bardziej wydajnych odmian) proces ten zawierał w sobie niebezpieczeństwo gwałtownego załamania się. Ta właśnie niepewność ewolucji konsumpcji wewnętrznej wpływała hamująco na rozwój wielu gałęzi przemysłu przetwórczego na rynek wewnętrzny. Rozwijały się głównie te gałęzie, w których przemysł belgijski nie był zdolny pomyślnie konkurować z wyrobami innych krajów, rzucanymi na rynek kongijski (należy pamiętać, że Kongo nie może sto-

sować uprzywilejowanych taryf celnych na mocy podpisanych konwencji międzynarodowych). Problem niedorozwoju konsumpcji wewnętrznej, a więc poziomu technologicznego rolnictwa wypaleniskowego i jego niskiej wydajności pozostanie problemem numer jeden administracji. Przyszła to Ryckmans, gdy po wojnie będzie opuszczał fotel gubernatora Konga belgijskiego. W okresie kryzysu dokonano operacji podziału ról między rolnictwem europejskim i afrykańskim. To pierwsze zajęło się prawie wyłącznie uprawami o wysokiej stosunkowo kapitałochłonności, ale zarazem o wysokiej stopie zysku i pomyślnej długoterminowej ewolucji krzywej cen. Rolnictwu afrykańskiemu natomiast, w ramach upraw obowiązkowych zostały przydzielone uprawy o niskiej kapitałochłonności, ale też i o niskiej rentowności: produkty spożywcze dla Afrykańczyków i bawełna. Trzeba będzie czekać aż do końca wojny, by sytuacja gospodarcza i społeczna zmusiła administrację do podjęcia programu *paysant*, tym razem już w praktycznym zastosowaniu, by podjęto próby organizowania afrykańskich plantacji kawy itd.

Kryzys pozwolił więc na umocnienie roli sektora kapitalistycznego w ramach gospodarki kraju, na całkowite uzależnienie od niego afrykańskiego rolnictwa, a równocześnie — będąc impulsem do zakończenia zapoczątkowanego nieśmiało (przez największe przedsiębiorstwa) procesu modernizacji — doprowadził do powstania afrykańskiego społeczeństwa przemysłowego, tworząc kapitalistyczny rynek pracy wokół wielkich centrów przemysłowo-handlowych. Niemniej jednak społeczeństwo rolne nadal pozostawało regulatorem w sytuacji większych zakłóceń w ramach lokalnych kapitalistycznych rynków pracy. Tam wracają robotnicy w wypadku długotrwałego bezrobocia, stamtąd pobiera się nowe kontyngenty w wypadku intensywnego wzrostu popytu. Zasadniczo jednak, coraz wyraźniejsze jest dążenie ze strony każdego wielkiego przedsiębiorstwa do tworzenia wokół siebie mikrospołeczeństw afrykańskich, całkowicie związanych z patronem i samowystarczalnych, zapewniających reprodukcję fizyczną i biologiczną siły roboczej, niezbędnej na potrzeby przedsiębiorstwa. W przeciwieństwie więc do okresu sprzed kryzysu jesteśmy w drugiej połowie lat trzydziestych świadkami podziału społeczeństwa afrykańskiego na dwa światy: miejski — przemysłowy i wiejski, oparty na rolnictwie wypaleniskowym.

Interesujące będzie w przyszłości prześledzenie przebiegu kryzysu, a zwłaszcza strategii gospodarczej i politycznej zastosowanych w tym okresie przez poszczególne państwa kolonialne. Istotne będzie sprawdzenie, jaką rolę w wyjściu z kryzysu i we wzmacnieniu dominacji systemu kapitalistycznego odegrało na terenie innych kolonii rolnictwo wypaleniskowe. Tworzenie uogólnień na przykładzie Konga Belgijskiego jest dość ryzykowne ze względu na specyfikę belgijskiej sytuacji i polityki kolonialnej. Niestety brak opracowań w zakresie historii gospodarczej Afryki czarnej⁹⁹ utrudnia tego rodzaju przedsięwzięcia. Dwa naj-

⁹⁹ *Congrès Colonial International*, op. cit.

Materiały dotyczące kryzysu w koloniach można też znaleźć w „Bulletin de la Société belge d'Études et d'Expansion” 1930—1935, 101. R. Olufemi Ekundare, *An Economic History of Nigeria 1860—1960*, London 1973 i A. G. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, London 1973. Materiały do Afryki zachodniej można znaleźć również u G. B. Kay, *The political Economy of Colonialism in Ghana*, Cam-

nowsze opracowania¹⁰⁰ dotyczące historii gospodarczej Afryki zachodniej poświęcają kryzysowi stosunkowo mało miejsca, zresztą w ich strukturze analiza tego rodzaju nie jest przewidziana.

ВЕЛИКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КРИЗИС 1929—1935 ГГ. В УСЛОВИЯХ КОЛОНИАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ — БЕЛЬГИЙСКОЕ КОНГО

Специфика экономического кризиса в Бельгийском Конго вытекала из существовавших различий в развитии социально-экономических основ, ибо там сосуществовали два тесно взаимосвязанных типа экономики: капиталистическое хозяйство и африканское подсечно-огневое земледелие, имевшее кланово-территориальную структуру.

В экономике Конго, достигшей в 1925-1929 гг. оптимального для межвоенного периода уровня экстенсивного развития, симптомы кризиса появились уже в 1928/1929 гг., а в 1930 г. они выступили со всей силой. Пунктом выхода из кризиса был 1935 год.

В первый период кризиса наиболее тяжелым для экономики Конго было резкое падение цен на медь, олово и кобальт. В результате падения цен произошло резкое ограничение производства и снижение себестоимости, что привело к массовому увольнению африканских рабочих (с 1928 по 1932 г. их численность сократилась почти на 3/4 и европейских рабочих) с 1929 по 1932 г. — более чем на 3/4. Одновременно начался кризис экспорта сельскохозяйственных продуктов: хлопка и продуктов масляной пальмы, а также копала. Однако стоимость экспорта четырех основных продуктов растительного происхождения (хлопок, пальмовое масло и пальмовый миндаль, копал) несмотря на резкое падение цен, особенно на пальмовые продукты (20% всего экспорта страны) уменьшился за период между 1930 и 1933 гг. всего на 40%, в то время как стоимость экспорта продуктов минерального происхождения уменьшилась за аналогичный период на 80%. Бремя кризиса было в максимальной степени переложено на африканское подсечно-огневое земледелие в результате экономической политики, направленной на рост сельскохозяйственного производства без каких-либо дополнительных капиталовложений при одновременном снижении закупочных цен на продукты, поставлявшиеся африканскими производителями. Что касается капиталистического хозяйства Конго, то с 1933 г. метрополия предоставляла ему значительные субсидии. Наряду с этим значительно возросла роль колониальной администрации, которая осуществила много экономических и политических мер. Покупательная способность африканского населения значительно снизилась, хотя и в меньшей степени, чем можно было судить на основании падения закупочных цен. Одновременное снижение цен на промышленные изделия несколько смягчало падение покупательной способности по отношению к сельскохозяйственным продуктам.

Безработица и необходимость сохранить временно непроизводительную рабочую силу в общем не имели места в экономической и политической системе Бельгийского Конго,

bridge 1972 i T. R. De Gregori, *Technology and the Economic Development of the Tropical African Frontier*. Cleveland 1969. Interesujące jest porównanie z Angielską Afryką centralną. Kryzys przebiega tam inaczej, jeśli chodzi o obecną Zambię.

¹⁰⁰ F. L. Coleman, *The Northern Rhodesia Copperbelt 1898—1962*. Manchester 1971. Produkcja miedzi Copperbeltu wykazuje przeciwną tendencję niż produkcja miedzi katangijskiej, s. 75: 1927 r. — 3289 T, 1928 r. — 5930 T, 1929 r. — 5465 T, 1930 r. — 6269 T, 1931 r. — 8724 T, 1932 r. — 67 887 T, 1933 r. — 103 516 T, 1934 r. — 137 897 T, 1935 r. — 143 501 T, 1936 r. — 142 333 T, 1937 r. — 208 172 T, 1938 r. — 213 031 T.

поскольку белые рабочие уезжали в метрополию, а африканцам вменялось в обязанность обрабатывать на выделенной для них площади определенную культуру, а также платить поголовный налог.

Последствия кризиса в экономике Конго были многообразными.

Укрепилась капиталистическая структура, а прежде всего крупные предприятия, усилилась интеграция в рамках всемирной капиталистической системы. Изменения, начавшие происходить в области сельского хозяйства, позволяли лучше использовать подсеčno-огневую систему земледелия для нужд капиталистического хозяйства: поставка дешевых пищевых продуктов для промышленных рабочих и дешевых экспортных продуктов для крупной торговли и предварительной переработки на европейских предприятиях. Несмотря на многие неблагоприятные обстоятельства наступил рост производства рыночных продуктов африканского подсеčno-огневого земледелия, а также ряда отраслей перерабатывающей промышленности на внутренний рынок; активизировалась торговля внутри страны. В период кризиса произошло разделение ролей между европейским и африканским сельским хозяйством. Первое из них занялось почти исключительно выращиванием культур относительно высокой капиталоемкости и в то же время приносивших высокую прибыль и имевших перед собой перспективу благоприятного развития кривой цен. Африканскому же сельскому хозяйству в рамках обязательных для выращивания культур были выделены культуры низкой капиталоемкости, но также и низкой рентабельности: пищевые продукты для африканского населения и хлопок.

Таким образом кризис способствовал укреплению позиции капиталистического сектора в рамках экономики страны, полному подчинению этому сектору африканского земледелия. Но в то же время кризис ускорил процессы модернизации промышленности. В результате этих процессов образовалось африканское промышленное население. Таким образом во второй половине тридцатых годов наступило разделение африканского населения на две группы: городское, промышленное население, и сельское, базирующееся на земледелии. В период кризиса усилилась общественная активность африканского населения. На почве навязывания администрацией новых обязанностей вспыхивали сельские бунты, из которых крупнейшим был бунт Пенде, известный также как бунт в Кванго в 1931 году. На базе экономических трудностей и ослабления позиции белого человека в результате кризиса интенсивно развивались африканские религиозные движения, как традиционные, так и христианские секты. В городах начался процесс кристаллизации конголезской промышленной и бюрократической элиты.

Что касается белого населения, то оно вышло из кризиса разбитым, терроризованным массовыми увольнениями 1930-1932 гг., попавшим в полную зависимость от администрации и предприятий. Новая форма борьбы — забастовки, которые были так массовыми в 1919—1929 гг., начались использоваться лишь в период второй мировой войны.

THE GREAT ECONOMIC DEPRESSION OF 1929—1935 UNDER THE CIRCUMSTANCES OF COLONIAL ECONOMY: THE BELGIAN CONGO

The peculiar character of the economic crisis in the Belgian Congo resulted from the existing differences in the development of the economic and social bases. Co-existing there were two closely interrelated types of economy: the capitalist economy and the African burned out land agriculture with its clan and territorial structures.

In the Congolese economy which in the years 1925-1929 attained the optimum

extensive development of the interwar period, the symptoms of depression appeared already in the years 1928—1929, and by 1930 they manifested themselves with full strength. The coming out from the depression took place in 1935.

In the first stage of the depression, the Congolese economy was afflicted most painfully by the sharp drop in the prices of copper, tin and cobalt. The drop of prices resulted in a drastic reduction of production and prime cost which brought about mass lay-offs of African workers (a reduction by nearly three-fourths between 1928 and 1932) and of European workers (a reduction of more than three-fourths of total strength between 1929 and 1932). At the same time, there began a crisis of agricultural exports: cotton, olive-palm products and copal. Yet, in spite of the drastic fall in prices, the value of exports of the four main products of vegetable origin (cotton, palm oil and palm almonds, copal), and especially of the palm products (accounting for 20% of the country's global exports), dropped by only 40% between 1930 and 1933, while the value of exports of mineral products dropped in the same period by 80%. The burden of the depression was shifted to a maximum upon the African agriculture based on burning out the land, by means of an economic policy tending to increase agricultural production without any additional capital expenditures, and with the prices of purchase from the African producer being at the same time reduced. On the other hand, the capitalist economy of the Congo was receiving from 1933 considerable subventions from Belgium. This was accompanied by a rapid growth of the role of the Belgian administration which carried out many economic and political moves. The purchasing power of the African population decreased considerably — to a lesser degree, though, than might be inferred from the slump of the purchasing prices. The reduction of prices of industrial articles attenuated somewhat the drop in purchasing power of agricultural products.

Unemployment and the necessity of maintaining a temporarily unproductive labour force did not, as a rule, exist in the economic and political system of the Belgian Congo because white workers would leave for the mother country and the Africans were obligated to cultivate an assigned area and grow on it a definite plant, and to pay a poll-tax.

The consequences of the depression in Congolese economy were manifold.

It brought about a strengthening of capitalist structures and above all of big concerns, an integration within the world capitalist system. The changes that began to take place in agriculture made it possible to put burned out land agriculture to better account for the needs of capitalist economy: the supply of cheap consumer goods for industrial workers and of cheap export goods for big trade and for preliminary European processing. In spite of many inconveniences, there occurred an increase in the market production of burned out land agriculture and in the production of several branches of processing industry for the domestic market; the trade within the country became more active. In the period of depression, a division of tasks between European and African agriculture took place. The former engaged almost exclusively in cultures of relatively high capital intensity but, at the same time, of a high rate of profit and an advantageous long-term evolution of the price curve. Falling to African agriculture, on the other hand, within the framework of obligatory cultures, were those of low capital intensity but also of a low rate of return: food products for Africans and cotton.

Thus the depression contributed to strengthen the position of the capitalist sector in the country's economy, and to make African agriculture completely dependent on it. At the same time, however, it accelerated the processes of industrial

modernization. As a result of these processes, African industrial society came into being. In the late thirties, African society was thus divided into two worlds: the urban, industrial world, and the rural world based on burned out land agriculture.

The period of depression saw an increased social activity of the Africans. The imposing of new obligations by the administration led to rural revolts; the greatest among them was the Pende revolt of 1931, also called the revolt in Kwango. The economic difficulties and the impairment — as a result of the crisis — of the white man's predominant position, provided the background for intense development of African religious movements, both traditional and sectarian Christian. In cities, the process of crystalization of the Congolese industrial and bureaucratic elite began.

The white community, on the other hand, came out of the depression disintegrated, terrorized by the mass lay-offs of the years 1930—1932, fully subjected to the administration and to the concerns. It was not until the years of World War II that one resorted to strikes, a form of struggle used on such a massive scale in the years 1919—1921.